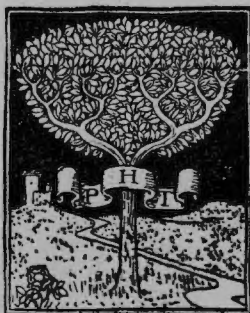

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

UTGIVEN AV

PERSONHISTORISKA SAMFUNDET

GENOM

BIRGITTA LAGER-KROMNOW

1970

ÄRGÅNG 67 • HÄFTE 1

INNEHÅLL

Fil. dr HANS GILLINGSTAM, Stockholm: Holmger, Filip och Helena, efter uppslag av A. Filip Liljeholm (†)	1—4
Fd. undervisningsrådet ALICE QUENSEL, Stockholm: Domaren Wilhelm Johan Quensel. Karolinska miljöbilder från rättens område	5—40
Dr. phil. INA FRIEDLÆNDER, Stockholm: Nils Reinhold Brocman. Till tvåhundraårsminnet av hans död	41—62
Fd. stadsbibliotekarien HENNING WIESLANDER, Halmstad: Olof Rydeberg — en mångsysslare från 1800-talets förra hälft	63—88

HOLMGER, FILIP OCH HELENA

AV HANS GILLINGSTAM

efter uppslag av A. Filip Liljeholm (†)

Genom ett brev av år 1282 donerade konung Magnus ladulås' broder Bengt tre gårdar till Sko kloster. Dessa hade enligt brevet indragits till kronan från en herr Holmgers hustru Helena, sedan Holmger och Helenas fader herr Filip stämplat mot den svenske konungens liv. Bengt hade sedan fått vissa av de indragna godsens och innehaft dem under lång tid.¹

Lagerbring, Strinnholm och andra äldre historiker² identifierade herr Filip med Filip Finvidsson (Rumbyätten), som enligt Erikskrönikan måste avstå en stor del av sina gods till Magnus ladulås för sitt deltagande i upproret mot denne i slutet av 1270-talet. Herr Holmger identifierades med en riddare med detta namn, som enligt en annalnotis avrättades 1280.

C. M. Kjellberg påpekade emellertid 1888,³ att en "domina Helena de Sco" i ett odaterat brev nämnes som änka efter en Holmger. Detta sammanställde han med konung Knut länges och hans son Holmgers anknytning till Sko.⁴ 1282 års brev skulle sålunda ej åsyfta 1270-talets uppror utan det uppror som föregick kungasonen Holmgers avrättning 1248. Holmgers svärfar Filip identifierade Kjellberg med den Filip Petersson som 1251 avrättades tillsammans med Holmgers bror Filip.⁵ Kjellbergs uppfattning var länge den gängse.⁶

Erland Hjärke invände häremot 1951, att en "Helena in Sko" 1326 och 1328 nämnes som syster till Filip Finvidssons (Rumbyätten) barn. Han ansåg därför Kjellbergs identifikation osannolik och anslöt sig till den äldre uppfattningen, att 1282 års brev åsyftar Filip Finvidsson och den 1280 avrättade Holmger.⁷ Sten Carlsson

¹ DS, nr 753. Omtryckt av E. Hjärke, Holmger, Filip och Helena. Ett personhistoriskt bidrag till belysning av rättsåskådning och politik i Sverige omkring 1280 (Kungl. Humanistiska Vetenskaps-samfundet i Uppsala. Årsbok 1951), s. 32 f., med ett par ändringar och svensk översättning. Om gårdarnas identifiering se numera A. Peetres edition av Sko klostrets medeltida jordeböcker (Skr. utg. av Vetenskaps-societeten i Lund, 42, 1953), s. 34, not 39.

² Se närmare redovisning hos Hjärke, a. a., s. 33 med not 2.

³ C. M. Kjellberg, Erik den heliges ättlingar (HT 1888), s. 370.

⁴ Se härom R. Pipping, Kommentar till Erikskrönikan (1926), s. 64 ff. och B. Hildebrand, Erikska ätten (SBL 14, 1953), s. 357 f.

⁵ Kjellberg, a. a., s. 370. Densamme, Erik den heliges ättlingar och kronpretendenter bland dem (HT 1923), s. 368.

⁶ Se närmare redovisning hos Hjärke, s. 34, not 1.

⁷ Hjärke, s. 49—53. Jfr s. 34 och 55. För identifieringen av denne Holmger se senast min artikel om släkten Lejonbalk (Äldre svenska frälsesläkter, I: 2, 1965), s. 164.

fogade härtill 1953 en iakttagelse, att Filip Petersson i de isländska annalerna kallas "junker" i samband med sin avrättning 1251. Carlsson ansåg denna titulatur oförenlig med åsikten, att vederbörande skulle ha kunnat efterlämna en dotter.⁸

Då jag som redaktör vid Svenskt biografiskt lexikon inför uppslagsordet Holmger måste ta ställning till denna diskussion, erinrar jag mig, att A. Filip Liljeholm (1883—1959)⁹ framfört kritik mot Hjärnes uppfattning i tre brev till mig, daterade 16 juni 1954, 4 april 1955 och 7 juli 1956.¹⁰ Liljeholms utgångspunkt är ett ställe i islänningen Sturla Tordssons (1214—1284) "saga" om den norske konungen Håkan Håkansson.¹¹ Enligt denna källa skall efter Holmger Knutssons död hans främsta stöd, herr Filip, fredlös ha lämnat Sverige.¹² Filip, som på ett annat ställe i samma källa uppges ha varit son till en Lars ("Lafranz"),¹³ var dotterson till den svenske jarlen Birger brosas son Filip jarl och släkt med konung Håkan, tydligen genom Birger brosas gemål, som ju var norsk kungadotter.

Enligt den moderna utgåvan av Sturla Tordssons verk var Filip Larsson gift med Holmgers mor Helena,¹⁴ dotter till den danske stormannen Peder Strangesson. Liljeholm påpekar emellertid, att utgåvan här endast följer två handskrifter av Håkan Håkanssons saga, Flateyjarbók och stockholmshandskriften. Två andra handskrifter, Codex Frisianus och Eirspennil, har helt utelämnat släktskapsuppgiften, att Helena var "móður hans". Det senare ordet, som i Flateyjarbók och stockholmshandskriften förkortas "hs", motsvaras i den femte och bästa¹⁵ handskriften, Skálholtsbók, av "ks", den vanliga

⁸ S. Carlsson, *Folkungarna* (PHT 1953), s. 84. Jfr min recension av S. Brenner, *Gorm den gamles ättlingar* (PHT 1967), s. 211.

⁹ Om honom och hans tryckta produktion se B. Hildebrand, *Handbok i släkt- och personforskning* (1961), s. 354 f.

¹⁰ Maskinskriven avskrift av det sistnämnda och ett antal andra otryckta utredningar av Liljeholm gjordes 1961—62 med anslag från Statens humanistiska forskningsråd och föreligger i Liljeholms samling, vol. 12 (E 9087), RA.

¹¹ Om denna källa se senast K. Helles artikel *Hákonar saga Hákonarsonar* (*Kulturhist. lex. för nord. medelt.*, 6, 1961), sp. 51 ff.

¹² *Hákonar saga*, ed. G. Vigfusson (1887), s. 258.

¹³ *Ibid.*, s. 261.

¹⁴ Även den nya inledningen till Erikskrönikan uppger, att Holmgers far konung Knut länges gemål hette Helena ("Elin"), men enligt denna var hon syster till Erik läspe och halte (*Svenska medeltidens rimkrönikor*, 1, 1865, s. 165). En annan av dess genealogiska uppgifter är emellertid bevisligen oriktig, varför den torde sakna källvärde. Se senast min uppsats *Ha några av medeltidsätterna med en sparre i vapnet gemensamt ursprung?* (*Släkt och hävd* 1953), s. 276 f., och H. Toldberg, *Erikskrönikans omarbjudelse og fortsettelse* (*Arkiv for nordisk filologi* 77, 1962), s. 144 och 148.

¹⁵ *Norges kongesagaer översat ved A. Bugge*, 4 (1914), s. XII.

Handwritten text fragment: "Hannab helene mod Es dotter peder strangeson philippus"

Ur Skálholtsbok (Det Arnamagnæanske Instituts handskrift nr 81 A), f. 114 v.

Handwritten text fragment: "Hannab helene mod Es dotter peder strangeson philippus"

Ur Flateyrbok (facsimileutgåva i Corpus codicum islandicorum medii aevi, 1, København 1930).

Handwritten text fragment: "Hannab helene mod Es dotter peder strangeson philippus"

Ur stockholmshandskriften av Håkan Håkanssons saga (Isl. perg. Fol. nr 8), f. 63 v, KB.

förkortningen för konungs.¹⁶ Denna innehållsligt omöjliga lydelse förklarar Liljeholm som missuppfattning av en nu förlorad förlagas "konu hans".

Liljeholms tolkning blir alltså, att Filip Larsson ej var gift med Holmgers mor utan med hans svärmor, d. v. s. den gängse uppfattningen, att Holmgers far, konung Knut länge, skulle ha varit gift med Peder Strangessons dotter Helena, skulle vara oriktig. I diskussionen om den 1282 nämnde Filip har K. H. Karlsson avvisat möjligheten, att han skulle kunna vara identisk med Filip Larsson, med motiveringen att i så fall hans dotter Helena, Holmgers hustru, skulle ha varit gift med sin halvbror.¹⁷ H. Toll har i stället identifierat Filip i 1282 års brev med Filip Larsson och därav dragit slutsatsen, att denne ej var Holmgers styvfar.¹⁸ Enligt Liljeholms tolkning av släktskapsuppgiften i Håkan Håkanssons saga var Holmger ej styv-

¹⁶ Jfr. P. A. Munch, Det norske Folks Historie, 4: 1 (1858), s. 80, not 1, som med orätt uppger, att denna variant finns i Eirspennil. En redovisning av de olika handskrifternas texter av denna rad har publicerats av H. Toll, Något om Flateyrbók (NHT 5. R., 5. Bd, 1924), s. 211.

¹⁷ K. H. Karlsson, Aspenäs- och Fånö-ätternas härstamning (HT 1883), s. 460.

¹⁸ H. Toll, De äldsta svenska konungavapenbilderna och "Tre-kronor-vapnet" (1919), s. 37 f.

son till Filip Larsson utan gift med hans styvdotter, vilken liksom sin mor hette Helena. I annat sammanhang har Liljeholm påpekat, att dotter under medeltiden bl. a. kunde beteckna styvdotter.¹⁹ I fråga om brevtextern 1282 har Liljeholm fäst sig vid att Holmger nämnes före Filip, vilket ej stämmer med Hjärnes uppfattning, att Filip Finvidsson var svärfar till den så gott som helt okände 1280 avrättade Holmger. Om Holmger i stället är identisk med den 1248 avrättade kungasonen, blir ordningsföljden mellan honom och Filip Larsson naturlig. Det bör också påpekas, att Hjärne haft ett visst besvär med att bortförklara 1282 års uppgift, att upproret och godsindragningen ägt rum "quondam", och att Bengt innehaft de indragna godsena under lång tid ("per longi temporis spatium").²⁰ Beaktansvärt är även, att intet av Filip Finvidssons barn kan beläggas så tidigt som 1280. Några av dem förekommer tidigast på 1290-talet, andra först 1307 resp. 1321.²¹ Tidsavståndet från 1280 till den 1326 och 1328 nämnda "Helena in Sko" är också i längsta laget.

¹⁹ A. Filip Liljeholm, *Medeltida arvslagar och släktskapsbestämning* (PHT 1950) s. 96. Beaktansvärt är, att Håkan Ingeborgsson Läma i sitt sigill kallas Håkan Bengtsson Läma (B. E. Hildebrand, *Svenska sigiller från medeltiden, 1862—67*, 3, nr 154; jfr min uppsats *Den svenska adelns bruk av patronymika tillsammans med släktnamn*, *Anthroponymica suecana*, 6, 1965, s. 226), ehuru hans mors make Bengt Petersson uttryckligen framhåller, att Håkan är hennes — ej hans egen — son (DS, nr 1193).

²⁰ Hjärne, s. 36.

²¹ A. Filip Liljeholm, *Rumby-ätten* (*Äldre svenska frälselätker*, I: 2, 1965), s. 184 f.

DOMAREN WILHELM JOHAN QUENSEL

Karolinska miljöbilder från rättens område

AV ALICE QUENSEL

I. Åland

I denna tidskrift 1968/69 har berättats hur Wilhelm Johan (el. Jahan) Quensel (Quensell), huvudman i tredje generationen av släkten i Sverige, tagit avsked från sekreterartjänsten hos Magnus Gabriel De la Gardie, utfärdat 15 juni 1683, då han emellertid med De la G:s rekommendation redan 28 nov. 1682 blivit av K. M:t utnämnd till häradshövding i Ålands domsaga. Han efterträdde där Nils Psilander. Bland tidigare föregångare under 1600-talet hade han så framstående män som Andreas Bureus och Johan Stiernhöök, "svenska lagfarenhetens fader", som då — 1640-talet — ännu hette Johan Dalkarl.¹

Elvaårig inskriven vid Uppsala akademi hade Wilh. Joh. Q. enligt egen utsago i tio år inriktat sig på studier för kronotjänst och i De la Gardies kansli under hans fordrande ledning fått praktisk och formell övning i att handlägga ärenden av både enskild och offentlig art. Vilka ämnen de teoretiska studierna omfattat, utom latin, är ovisst. Helt utanför tidens brytningar i doktrin och praxis mellan inhemsk rätt och det alltmer vidgade inflytandet utifrån av naturrätten och den romerska rätten kan han inte ha stått, så mycket mindre som han hade kontakter med flera av de aktiva företrädarna för diskussionen inom Svea hovrätt, vägledande forum på området, t. ex. dess framstående president Gustaf Adolf De la Gardie, Magnus Gabriels son, och Jöns Wallvik, Q:s blivande svärfar i andra giftet.² Loccenius verkade i Uppsala under Q:s studietid. M. G. De la Gardie var själv juridiskt skolad och hade i sitt bibliotek en juridisk samling, som representerade Europas förnämsta skolor. Inte minst hos De la Gardie har Q. i praxis fått inblick i frågor om kontrakt, egen-

¹ Stiernhööks dombok för 1641—43 finns tr. och utg. av J. E. Roos i Åland, bidr. till kännedom av hembygden, utg. av Ålands vänner, 11 (H-fors 1946).

² En livlig diskussion, där dessa båda ledamöter uppträder i en sak, där försök till politisk påtryckning studsar tillbaka mot Svea hovrätts rakryggade fasthet skildras av S. Jägerskiöld i "Origin of International Law" (Festskrift till Fr. Castberg, Legal Essays 1963).

domsköp eller -byten och lånetransaktioner med dithörande avtal och garantier.

Övergången från tjänsten vid De la Gardies hov med allt den inneburit av idogt korresponderande och förhandlande med institutioner och personer, politiskt skvaller och intressen rörande rikets eller den privata förvaltningens vittförgrenade ärenden, till Ålands lantliga skärgård med dess i alla meningar renare luft måste ha känts som en befrielse och varit ägnad att förbättra Q:s illa medfarna hälsa. Rymden var öppen, fylld av sälta och sjöfågelskri, landet genomdraget av friska fläktar från blåa sund. I längden kunde dock de trägna resorna i arkipelagen vid växlande årstider bli besvärliga.³

Tingsställena på Åland, dit man samlades sockenvis, var på Q:s tid Jomala, Lumparland och Lemland, Eckerö, Finström, Sund och Saltvik, Kumblinge, Föglö och Kökar. Tingen hölls i länsmansgårdarna. I Jomala (Jom-ala = Sandviken⁴) låg nära kyrkan enligt traditionen det gamla domarsätet, numera Jomala gård. Domsagans sigill bär också kyrkans skyddshelgon S:t Olovs bild. Att Q. bott på platsen är sannolikt, då han daterar domslutens årliga stadfästelse Jomala by. Men hans hem finns inte mer — allt som byggts av trä brändes systematiskt av ryssarna vid deras ockupation av Åland 1714—19. Domsagan var alltsedan Åbo hovrätts tillkomst 1623 lagd under denna samt på Q:s tid under Åbo och Björneborgs lagsaga.

Befolkningen var då som nu svensk. Radloffs beskrivning från 1795 kallar ålänningarna förståndiga, dristiga, tjänstaktiga, muntra, oförskräckta och skickliga till sjöss. Deras egentliga element har alltid varit sjön, som ej minst förbundit dem med Upplandskusten och Stockholm. Dit gick ända till "teknikens genombrott" skutorna med ved, fisk, sjöfågel, höns, smör, ost, ull, säl och hö. — På det stolta Kastellholm hade tidigare suttit kronans ståthållare, men på Q:s tid tillhörde Åland Åbo län. Under landshövdingen sorterade kronobefallningsmannen, som alltid närvar vid tingen: på Q:s tid Jakob Rusck till 1685, sedan Nicolaus Lundius och från 1690 Leonhard Collin. Bland prästerskapet återfann Q. en svåger: Christian Alander, son till kyrkoherden i Finström och gift med fru Maria Q:s syster, Ebba Bröms. Paret levde "i stillhet" på Godby gård, ägnande sig åt barnens fostran och undervisning, intill dess den lärde mannen kallades till professor eloquentiae i Åbo 1692.

³ Fr. Wilh. Radloff, medicus på Åland, utgav 1795 en "Beskrifning öfver Åland", där han bl. a. ur Tabellverket 1749 kan visa, att befolkningens hälsotillstånd var vida överlägset övriga orters särskilt Stockholms.

⁴ Enligt meddelande av landskapsarkeologen Dreijer.

Domboken för 1683 börjar "In Nomine Dei Triunii" och fortsätter: "Anno 1683 den 12 Februarii höllt iagh Wilhelm Johan Quensell, widh samma tijdh förordnatt härads höfdinge på Åhlandh ordinarie häradztingh medh allmogen af Sundz-Puruskiärs och Saltwijck socknar uthj Totsarby ländzmannsgårdh." Närv. befallningsmannen välbetrodd Jacob Rusck, då i nämnden sutto:

Samuel Danielsson i Ströma
Hindrick Eskilsson i Hiortö
Mårten Mickelsson i Björby
Matz Mickelsson i Laby
Erik Eriksson i Rantzby
Knut Hindersson i Laxöde

Erik Jöransson i Lamberöde
Anders Bertilsson i Grundsunda
Hindrick Nilsson i Högbålstad
Mickel Matzon i Haraldzby
Johan Walmarsson i Lurby
Olof Hindersson i Månsåker.

Befallningsmannen uppläste härads hövdingens fullmakt av K. M:t allernådigst given 28 nov. 1682, varpå härads hövdingen höll ett tal om sitt tillträde till tjänsten och avlade domareeden.⁵ Därefter upplästes k. plakatet om barnamord. Detta gällde hela riket och skulle enligt k. brev 15 nov. 1684 i ny upplaga uppläsas bl. a. vid tingsmötena. — Befallningsmannen reserverade sig för den skada kronan komme att lida för att allmogen ej framförde det timmer till kronokvarnen i Saltvik som den beordrats göra mot betalning. Jägmästaren Jon Nilsson begärde beslut ang. den "fördärfwade elgen" i Ryssböle — men den anklagade Grels Bengtsson befanns ej med skäl bunden till vållande av dess död i hans hage och kändes fri. Allmogen i Sund hade varit ovillig att trots påminnelser skaffa sig dugliga fiskebåtar, varför den nu manades vid 14 dagars fängelse på vatten och bröd att ha dylika i beredskap till våren. Så långt bjöd Quensells första domaredag på relativt idylliska bilder ur den åländska miljön. Men det kärvade till sig, då rådmann Gabr. Hindersson från Helsingfors krävde själva befallningsmannen på ett obetalt belopp och den senare anklagade rådmannen för att ha falskeligen påstått, att han, befallningsmannen, skulle ha rymt från arrest i Helsingfors. Gabr. Hindersson åter ansåg sig kunna bevisa detta och höll Rusck för en bedragare, vilket denne returnerade med att kalla rådmannen tjuv och ingen ärlig rådmann, då den senare "skjöth honom orden tillbaka". Uppträdet slutade med att till protokollet begärdes, att Rusck hotat rådmannen uti jägmästarens hus. Resoluerades, att då ingen laga stämning ingivits, men parterna önskade laga

⁵ Serien av Ålands domböcker finns för Q:s tid i Åbo LA. Den renoverade serien i Åbo hovrätt gick förlorad i Åbo brand 1827.

process, de skulle hänvisas till rätt forum. För den sidvördnad häradsrätten skedd är med sådana kalumniers utgjutande inför rätta fälldes de vardera till 3 mrks böter efter 43 kap. Tingmålab. — Olof Stellanssons häst hade blivit biten av Matts Perssons häst, men det bedömdes vara en tredje hästs skuld. Parterna visades att förlika sig eller skaffa säkrare uppgifter om hästarna. — Proberaren Conradi på Sanröde klagar över att en tolvmän med våld brutit upp hans brunn för att ge sin häst vatten. Omvittnades, att de två grannarna brukat brunnen tillsammans — men käranden sade sig äga brunnen enskilt och ha upplåtit den av god vilja, dock nu låst den av fruktan att vattnet skulle ta slut. Grannar betygade dock, att de båda hjälpts åt att ”gräfvän och hållan”. Vissa byamän utsågs att besiktiga om brunnen låge inom proberarens gård, för att frågan om rätt och fridsbrott därefter må bedömas. Under tiden hävdas brunnen som förr av bägge grannarna.

Quensels första tingsdag gav honom sålunda inblick i smärre mål av allmänt förekommande lättare beskaffenhet. Hans egen roll är i protokollen stum. Dessa atteras för varje ting genom nämndens bomärken. Men bakom rättens på noga överväganden grundade, välformulerade slut, står häradshövdingens auktoritet. Han styrker sammanfattande alla domar vid årets slut, då han även bestyrker saköreslängden. Nämnden har tidigare haft enbart att leta fram sanningen, att fria eller fälla. Men dess kompetens hade alltmer kommit att också gälla straffet, att bli en del av domarmakten, vilken ursprungligen anses ha legat hos nämnden. När det heter ”rätten” i domsluten på Åland, avses närmast *domare och nämnd*. Men tolkningen har ännu denna tid varit formellt oklar och i praxis tillämpats olika på skilda orter.⁶ Saköreslängden, vederbörligen treskiftad i konungs-, härads- och målsägarposterna, undertecknas ”på tingsrättens vägnar” av Q., som betyder, att ”de som sute vidare at betänka och ransaka” efter omröstande ej annat kunnat finna än att allt vore lag och goda skäl likmätigt gjort och slutit, varföre såsom ingen heller framkom, som ”emot mig och nämnden” vädja ville, ”dömde ock jag” förbe:te slut till alla sina här beskrivne delar och clausuler stadigt, fast och obrottsligen att hållas . . .

Vissa typer av mål återkommer här som annorstädes på landsbyg-

⁶ I frågan se bl. a. K. G. Westman i Skrifter utg. av Hum. Vet. samf. i Uppsala 1927, Munktel, Det sv. rättsarvet (1944), J. E. Almquist, Den sv. processrättens historia (1946), W. v. Koskull, Finlands rättsväsen under Stora ofreden (Hfors 1952) och K. Ignatius, Häradsnämndens utveckling . . . (Minnesskrift ägnad 1734 års lag, II, 1934).

den: ägotvister, särskilt rörande gränser, klagomål över förkomna eller skadade djur samt slagsmål, vanligen i samband med dryckenskap, men också sådana saker, som mer karakteriserar orten eller tiden. Fall rörande båtar, fiske och sjöfart är vanliga i en skärgård, och hädelsemål behandlas med en för senare lagstiftning okänd stränghet. Påfallande är hur ofta förtal dyker upp och hur hårt det döms: en skvallerkärning, som sökt sätta fast en annan, kan råka bli dömd själv i stället. Av häxerimål har jag ej funnit spår under Q:s tid. Trolldom skymtar dock. Barnamord var ett vanligt, överallt spritt brott. Det följdes naturligen ofta av lägersmåls- och faderskapsfrågor. Några målande tidsbilder ur folklivet förtjänar att återges.

Vid ting i Eckerö 5 febr. 1685 påminde häradshövdingen om att Johan Ifwerssons hustru den 9 jan. vid tinget angivit bonden Per Jonsson på Signildsskär, som förleden helgonmässotid fört mycket ogudaktigt tal i deras hus, varpå man gjort sin flit att få Per tillsvars, men att det för menföres skull ej kunnat ske förrän nu för 5 à 6 dagar sedan. Efter han nu vore förhanden, hade nämnden kallats att rannsaka över denna grova gärning. Inkallades tavernarens hustru, Karin Larsdotter, och blev förmanad att icke berätta något som ej i sanning passerat var, vetandes att hennes eviga salighet "pericliterade" om hon annorlunda gjorde antingen av hat, avund eller någon våld. Hon svarade, att hon i allt skulle befria sitt samvete, önskandes sig aldrig sådana ord hava hört, varpå hon gick eden. Något före helgmässotid hade Per legat där vid stranden med sin jakt, då han en och annan gång kommit upp att köpa sig dricka. Tvenne krukmakare från Gävle hade samma tid varit där och en dag mot aftonen "sutat" vid södra fönstret, havandes hämtat åt sig ett stop öl. H. Karin hade då suttit vid östra fönstret vid spisen. Per kommer så in och tar sig ett stop öl, sättandes sig hos krukmakarna. Hur talet gått av och till kunde hon ej minnas, men detta observerat, att Per sagt: "Gud give mig penningar att köpa dricka för." Därtill hon svarat: "Gud give oss bröd och annan mat, om dricka kan det gå som det kan." Varpå Per svarade: "Gud har lovat föda mig och det skall han hålla, han gamla skälmen." Vid detta korsade hon sig och sade: "Jesus Kristus!" Ille: "Vad? Är det intet sant som jag säger, den gamle rov-" — hållandes litet opp — "paddan eller lapparen", vilketdera kunde hon ej så grant höra, emedan han sade det saktare, tvivlade dock inte, att krukmakarna hört bättre. Per gick strax på dörren. Karins dotter, hustru Anna, hade då sett honom ragla. När Karin avträtt, inkallades hennes måg, Anders Bourman, som nu stod

för krogen, och vittnade. Den tid grev Axel De la Gardie reste genom landet hade Per varit vid Eckerön med sin jakt och åtskilliga gånger varit upp och druckit på krogen och särskilt aftonen med kruk-makarna varit "öfverdrucken". Anders vitsordade ordbytet med svärmodern och även uttrycket "den gamle roofpaddan". Till Anders hade Per också sagt, att när han inte svultit ihjäl, då han i år var i Stockholm med strömmingen, "blir iagh fuller nu bärgat med Gudz hielp". Pers ord vitsordades även av Anders hustru och pigan Margareta, som, innan hon efter förmaningar fick gå eden, antecknats vara 20 år, född i äkta säng och ha gott lovord och arbete. Hon sade sig liksom gamla mor ha korsat sig. Per själv kunde inte neka till att han "framläppt" de första orden, men sade sig ha gjort det i fåkunighet och dryckenskap, utan ont uppsåt. Men rovpaddan kom aldrig ur hans mun, ej heller svarade han h. Karin något. Förehölls honom ordspråket: den med ett blir sedder, är så gott som med tio tedder. Men Per vidhöll sin utsago. Nämnden uttalade, att Per var mycket på drick begiven, att han tål intet förrän han blir "öfwerlägen", att när han drucken är, minns han ej sedan vad han talat. Kunde eljes ej neka att han är mycket yppig i mun och oförvägen som flere [tyvärr] att bruka eder. Vittnades, att Per avhållits från att gå till Guds bord, innan det rannsakats om det sällsamma talet.

Det sköts till nämnden att överlägga vad häri vore att statuera efter Guds och världslig lag. Man kom strax i "konsideration" att som denna gärning övermåttan grov och syndfull vore och tvivels utan anginge den saggivnes liv, så borde också dess bevis vara dagsklara och fullt övertygande. Nu vore här 4 edliga vittnens utsago, men sådana, som eljes ej kunna synas ha fullt vitsord, då alla voro av ett hus och mest kvinnspersoner [!]. Däremot uppfylles åter vad däri bruste av den beskylldes egen frivilliga bekännelse i vad angår de först fällda orden. För de senare syntes man böra hämta Gävle-kruk-makarnas vittnesbörd. Ty föll allas mening därpå, att härads-hövdingen borde strax skriva till borgmästare och råd i Gävle att taga dessas utsago, så att svaret utan uppehåll kan komma hit. Under tiden förvaras Per i kronohäkte på Kastelholm. Vid ting 26 mars s. å. på Kastelholm gav härads-hövdingen tillkänna, att befallning kommit från hovrätten, att då med vittnesbörden från Gävle dröjde, sakens äntliga avdömande icke finge uppehållas. Per förededde nu attest av Eckerö socken, varmed han ville bevisa sig ej vara vid fullt förstånd, hälst i dryckesmål. — Nämnden finner nu *enhälligt* att 1/svaranden vore alldeles brottslig till grovt försmäderi mot den

högste Guden, 2/honom ej hjälper förevändningen av någon huvudsvaghet i dryckesmål, ej heller att han talat skämtvis och ej av ont uppsåt — här åberopas Krigsartiklarna p. 2, att dryckenskap ej ursäktar grov gärning eller befriar den skyldige från förtjänt straff.⁷ Det tillstår ingen kristen att driva apespel och skämt med Gud och hans heliga ord. *Hela nämnden dömer* därför Per enligt Leviticus [Tredje Mosebok] 24 kap. samt Religionsplakatet 1655, art. 5, plakatet mot eder och Guds namns missbruk 1644, art. 10. samt Krigsart. 1683, tit. 1 art. 2, att mista liv sitt. Dock ställande sådant under hovrättens ytterligare högvisa omprövande.

Försummelse i det kyrkliga livet beivrades. En hustru dömdes t. ex. för att hon sällan kom till kyrkan till 8 dagars fängelse.

Slagsmål, ofta i samband med dryckenskap, är som nämnts ej sällsynta. En bärsärk tycks "farbror Jöns" ha varit, som slagit tre unga brorsöner, därav en blev sängliggande. När deras mor klagat vid tinget i Lemland och Lumparland 30 aug. 1693, vittnar kaplanen Michael Stigzelius. En lördagsafton hade Per Mattson — en av de slagna — kommit till honom, där "han gått i åkern och mediterat", och visat sig blå över armarna och ryggen samt blodig över näsa och mun — ett verk av farbror Jöns' stör, då ynglingen varit på väg till badstugan. En annan gång kunde prästerskapet självt vara inblandat. 14 sept. 1683 anklagar kyrkoherden, Petrus Ringius i Lemland, länsman Per Andersson och bonden Hendrik Persson i Granboda för att de förliden sommar vid ett bröllop i Vessingeboda uppväckt stort oväsen och gjort honom, pastor, allehanda "despekt", särskilt hade länsman "givit" honom åtskilliga gånger "den onde", satt sig före honom vid bordsändan och slagit i bordet. Orsaken var, att de förment, att kyrkoherden inte med slag borde väcka de sovande i kyrkan, vilket denne påstått böra ske, när mildare förfarande ej ville hjälpa. När kyrkoherden rått länsman gå och lägga sig, då han ej visste vad han sade, "annars blifva I aldeles took", blev länsman irriterad, "beggynnandes låta öfvermottan illa" med mycken svordom, drickande och förargligt väsende. Äntligen förde länsmans hustru med klockarens hjälp ut honom. Då slog han klockaren, och när kyrkoherden förebrådde honom detta, svarade han, att det vore ej stor sak att slå en klockare. Men då gav kyrkoherden honom en örfil igen, för vilken länsman tackat[!]. Välborna fru amiralskan Bergentstierna vittnade, att de "sorlat som en hop brömsar", men intet ord

⁷ I rådet har senare [1698] klart uttalats, att "fylleri excuserar intet", ej heller huvudsvaghet, se Wedberg, Karl XII på justitietronen (1944), s. 95.

hade hon kunnat höra. Ett annat vittne bedyrade sig ej kunna minnas något, då han som alla andra varit överdrucken. Anstiftaren fick böta.

Sedlighetsmål är frekventa, vare sig de har reell bakgrund eller kan förvandlas till förtalssaker. I nov. 1692 förekommer vid ting med Sunds och Saltviks socknar ett fall av erkänt och klart omvittnat tidelag som avdöms med "kvickan i jord", men som livssak underställs hovrätten. Nämnden kunde ej bestyrka, att svaranden skulle vara avita, även om han talade konstigt. — Hustru Lisa, som obedd givit sig till arbete i en gammal klen gubbes gård, anklagade honom för att ha förfört henne, men misslyckades skändligt, sedan det visats, att hon "hos prästen" lögnaktigt påstått sig vara havande. Hon blev bötfälld 16 febr. 1683. Den 26 febr. s. å. hade en länsmansänka anklagat en annan kvinna för att ha spritt ut rykte om någon, som skulle "mördt" sitt barn och lagt det i lönn — man sade, att spökeri sedan förekom i skogen, den mördade skulle ropa i Norrängen. Sedan ryktesspridarskan ej förmått bevisa något, dömdes hon till 8 slag av riset utanför tingsdörren, eftersom hon ej orkade boten. Men hennes ovän, kåranden, dömdes samtidigt till 3 markers böter för obevisad beskyllning mot en piga, som skulle bundit "något" ur skogen om en kärna och så med 3 stötar fått smör. Efter dessa domslut avsåg rätten, att emedan dessa kvinnspersoner av lutter ondskap och avund sagt ovannämnda beskyllningar på varann och däri inblandat ärligt och oskyldigt folk, skulle härefter den som börjar slikt skvaller och förgärligt väsende, efter sakens beskaffenhet strax drivas bort ur landet.

Bland de unga kvinnorna återfinns de tragiska fallen av verklig "abort", sedan vederbörande båtsmän eller knektar givit sig av eller uppmanat till gärningen. Ibland försvarar sig dessa mörderskor med att fostret bara varit en liten blodig klump "utan skepelse". Rätten gick försiktigt fram och beaktade omständigheterna — var hennes brott uppenbart, kunde det hänskjutas direkt till K. M:t. I ett fall nov. 1695 blev hänvisning gjord till W. J. Quensels eventuella närmare kändedom om saken, fastän han redan var assessor i Åbo. Det gällde misstanke i lägersmål mot en ung Bröms, som när brottet påtalades befann sig i tjänst vid infanteriet i Sverige, och som dessförinnan en tid vistats hos Q. — sannolikt en medlem av den tidigare nämnda familjen Bröms.

På tinget behandlades inte bara rättsfrågor. Traditionen fortlevde att där överlades i allmänna frågor av politisk eller ekonomisk natur.

Allmogen kunde göra sin stämman direkt hörd och frambära sina synpunkter men också bli informerad om höga vederbörandes vilja och ev. nya påbud: K. M:ts, landshövdingens eller hovrättens. Landshövdingen Lorentz Creutz t. ex. var närvarande vid alla vintertingen 1693, då man i Sund och Saltviks tingsmöte uppläste plakatet angående skjuts- och gästning och k. brevet 12 okt. 1692 ang. allas skyldighet att delta i landsvägsbygge. Man överlade då också om legofolks löner, som borde vara lika, vilket här avböjdes, då man ej förmådde betala mer än nu. Båken i Ålandshav som fallit ikull skulle resas igen genom allmänt sammanskott. Till allmogens eget avgörande ställde landshövdingen frågan om den ville betala tiondet enligt beräkning av utsädet såsom i Finland eller som förut efter årsväxten. Svaret blev att man enhälligt valde det första alternativet — den gamla metoden var mycket svårberäknelig. Inför landshövdingen passade man också på att klaga över fraktavgifterna — skepparna begärde för mycket, vartill dessa invände att ingen tvingar ju folk att frakta — de kunde skaffa egna skutor. Creutz skulle vidare överväga detta.

Utanför den egentliga rättskipningen hade häradshövdingen andra därmed sammanhörande uppgifter. Ägotvister krävde syneundersökningar, som han ledde och som kunde resultera i av honom upprättade fördelnings- eller byteslängder. Jomala prästgårdsägor avsynades sålunda av Q. tillsammans med prosten där, Matthias Bergius, och kronobefallningsmannen. Ännu efter Q:s avgång konfirmeras t. ex. 1696 i Lemlands och Lumparlands socknar ett testamente med åberopande av hans byteslängd av 18 dec. 1693, och 1695 förklarar tinget i Eckerö vissa parters frihet att rätta sig efter hans skogsdelning trots fiskalen Törnströms godtyckliga försök att nu rubba den.

Quensels ämbetsutövning medförde således ett rörligt liv över fasta Åland och de många öarna, inte bara till tingen på länsmansgårdarna. Självfallet höll han egen båt. Den efterlystes vid ting i Jomala 15—16 aug. 1694, då Q. återkommit från Åbo och ej återfunnit den. Samtliga grannar betygade på samvete, att de ej visste på vad sätt denna båt vore "omkommen". Tydligen som en följd av detta förklarar vid ting 17 aug. sockenmännen i Lemland och Lumparland, att de ville som av ålder skett föra häradshövdingen med hans bagage utan betalning vid tingstiderna mellan tingsplatserna.

På Åland nåddes Quensel av en påminnelse om det reduktionsverk, som så tungt drabbat hans forna mäktiga herre, Magnus Gabriel De la Gardie, men som nu gav lyckligare resultat. Enligt riksregistra-

turet 18 jan. 1688 utfärdar K. M:t brev till "efterstående reduktionsverket" ang. hemmanet Koskempä på Brändö, som av f. kaplanen Bong från öde upptagits och som av Per Brahe lagts under Brändö kapell såsom kaplansbol, betygandes jämväl härardshövdingen Quensel liksom domkapitlet i Åbo, att detta hemman är för kaplanen mycket nödigt, efter han är både fattig och sitter vid trånga villkor i farvägen mellan Åland och Finland och bleve eljes alldeles husvill. K. M:t förklarar på dessa skäl att Koskempä hemman evärdeligen och oryggeligen skall vara och förbliva kapellansbol på Brändö.

Efter en tjänstgöring in på tolvte året har emellertid det kringflackande livet i skärgården blivit Wilhelm Johan för mödosamt. I en supplik till K. M:t 1694 framdrar han sin tidigare utbildning och tjänst samt betonar särskilt, hur han 1675—78 ensam arbetat vid militiekansliet under De la Gardies expedition till defensionen mot Norge⁸ utan ersättning, "eftersom riksens tillstånd den tiden, så ock den sal. herrens private annat icke tillåta kunde". Under domaretiden på Åland har hans enda åtrå varit, "att uti allt som mänskligt är den vaksamhet och skyldiga nit för rättvisones och allt E:s K. M:ts höga intresses handhavande, av mig måtte brukat varda, som min plikt mig tillbundet, och mine förmän av E:s K. M:ts hovrätt kunde finna nöje utav". Men nu med de tilltagande åren — han var 46 år — finner han att det ständiga resande, "som å denne orten för de stora vatn, varmed landet igenomskurit är, göres mig mycket svårt", helst eftersom hans hälsa, "av krigstravailen ehuru kort den ock var, förutan andre anstalter är märkeligen bruten". Han vädjar till K. M:ts i hela världen kända oförlikneliga ynnest mot alla undersåtar, men i synnerhet mot dem, som haft lyckan att bli brukade vid någon sådan expedition, och ber konungen ta i nådig konsideration hans ringa, men besvärliga tjänster och beneficera honom med den vid Åbo hovrätt givna öppning genom assessor Herman Wibblings död. Han slutar med högravande fraser i övlig stil, att Gud måtte låta K. M:t sitta inför sig till långliga tider, stadfästa hans stol över Svea och Göta landom eviglga och kröna hans företag med gloire och rik välsignelse.

På akten är antecknat "Affirmat, och upsättes fullmakt", dat. Stockholm 12 april 1694. Fullmakten i riksreg. lyder på det "assessorsställe" som Q. begärt och som K. M:t aktat återbesätta med en skicklig och i justitieväsendet förfaren person. Till den ändan kom-

⁸ Biographica, RA. Jfr PHT 1968—69, s. 67.

mer "Oss" i nåd. konsideration Vår tro tjänare och häradshövdinge Oss älskelig, ärlig och förständig W. J. Q. vilken icke allenast därtill är av hovrätten föreslagen, utan jämväl genom väl anlagde studier och lång förfarenhet förvärvat sig den kapacitet och skicklighet som erfordras samt förmedelst trogna och oförtrutna tjänster både före och under sista krigstid vid åtskilliga tillfällen och förrättningar, men särdeles sedermera vid den honom anförtrodde häradshövdingbeställningen gjort sig till en nådig ihugkommelse och befordran välförtjänt och värdig. Enligt påskrift har fullmakten inlösts med 14 daler. Allt detta kan låta som idel granna fraser enligt tidens bruk. Men i bakgrunden finns den väsentliga reform, som enväldet genomfört ifråga om krav på ämbetsmannakompetens. När K. M:t 29 nov. 1680 påbjöd, att lagmans- och häradshövdingbefattningar endast finge besättas med verkliga tjänstgörande och i orten bösatta, avskaffades det dittills rådande oskicket, att höga herrar till namnet och vissa saköreinkomster kunde samla på sig domareuppdrag, till vilka de saknade kompetens och som de aldrig bestred. Efter denna ändring upphörde också bruket att utse s. k. lagläsare som nödvändigt sakkunnigt substitut. Stiernhök hade tjänstgjort på Åland just i den egenskapen. Wilh. Joh. Quensel hörde alltså till de tidigaste ordinarie och enligt kompetens utsedda häradshövdingarna. För kompetens fordrades lämpliga akademiska studier eller administrativ erfarenhet. Q. hade bådadera. För de flesta blev ändå häradshövdingebefattningen slutpunkt på banan. Q:s befordran till hovrättsassessor var således ett reellt erkännande av hans duglighet.⁹

II. Åbo

I Åbo utgjordes det högre kulturskiktet av länets styresmän, hovrättens ledamöter, biskopen och akademiens professorer. Sedan det karolinska enväldet brutit adelns dominans inom förvaltningen uppstod lätt tvistiga rangfrågor mellan rivaliserande toppar. Statsmakten ingrep med förordningar, i vilka dess företrädare på rättsens och administrationens områden tillgodoses, oberoende av börd. Det kunde ju ske genom adlande, som utom andra privilegier medförde rang, men också genom att jämställa vissa befattningshavare med adeln, "adelns vederlikar". Wilhelm Johans ställning som assessor föranledde efter hovrättsfiskalsanmälan Karl XII:s brev 23 maj 1698 till

⁹ Härom se S. Jägerskiöld i Svea Hovrätts historia, Karolinska Tiden (1964), v. Koskull, Finlands häradshövdingar 1680—1713 (Genos 1949), Tegengren, Bidrag till domstolarnas i Finland historia (Tidskrift för Juristsamf. i Finland 1899—1900).

respektive Åbo hovrätt, biskop Gezelius och Åbo konsistorium angående rangen mellan assessorer och professorer. Biskop Petrus Laurbeckius hade, med gillande av biskop Gezelius, ställt teol. professorn Andreas Wanochius före assessor W. J. Quensel. Detta korrigeras nu av K. M:t till att professorer i rang gå efter assessorerna, vilket de tidigare gjort efter de adliga enligt Kristinas akademiska konstitutioner, men härefter skall göra efter samtliga enligt k. förordn. 14 febr. 1698, som avskaffar "rangklasser" i hovrätterna och ger alla assessorer lika rang efter tjänsteålder.¹⁰

En svensk resande till Åbo i våra dagar kan redan av resebyrån i Stockholm få en folder med färgbilder av Åbo sevärdheter. En av dessa föreställer en lång, låg rödmålad byggnad med högt tak vid Auras strand och texten upplyser, att här syns Åbo äldsta trähus, som sedan 1600-talet bär namnet "Qwensel". Den ligger bredvid Åbo stadshus vid Västra Strandgatan, som i äldre tid hette Drottningågatan. Snett emot på andra sidan Aura å ligger domkyrkan med sin omgivning av förnämliga byggnader, bl. a. nuvarande hovrättens, och rakt över ån kan man från Åbo motsvarighet till Hasselbacken,

¹⁰ Tr. Stiernman, Commerce Politie och Oeconomie förordningar, 5. K. brev 12/6 1724 ger vidare beskedet, att tjänstetid skall räknas efter fullmakts datum, ej efter tillträde. Hovrättens ledamöter var befriade från bl. a. mantalspengar. "Vederlikheten" markeras även i titulaturen: man skriver "herr" före titeln och "fru" om hustrun. Både Wilh. Joh. och hans son landskamreren Otto Wilh. kallas välborna.

Sampa Linna, betrakta den gamla gården en face. Det är ett under, att den ännu finns bevarad — både eldsvådor och bombraider har drabbat staden svårt, men stannat sin framfart vid intill belägna kvarter. Åbo, Finlands forna huvudstad, har trots hårda öden och modern utveckling ännu i sitt yttre bevarat ett traditionssammanhang genom förnäma drag av kultur. Man vill hoppas, att nutidens kortsiktiga planeringar och kalkyler inte kommer att slå sönder denna prägel utan hellre hämta exempel från den pietetsfulla grannen i öster än från den destruktiva västerut. Det är betecknande, att man vid mitt senaste besök i "Qwensel" (1968) berättade, hur ryska ministern, som nyligen varit där, uttalat sin förhoppning om att "Qwensel" skulle komma att bevaras.

Fil. mag. Irja Sahlberg, anställd vid Åbo museum, där f. övr. en modell av gården finns, har beskrivit denna i Åbo stads historiska museums årsskrift 1945—49 (Åbo 1949), och även givit en kort översikt i bladet "Qwensel och museiapoteket" (1963). Hon omtalar, att området på Auras västra strand förr kallats "herrekanten", då den ursprungligen varit förbehållen de förnämsta i samhället, d. v. s. hovrättsherrarna och länets styresmän. Hon anser gården ge en bild av "ett förnämt åbohem under självhushållningens dagar", en parallell till vad Kvarnbacken ger av folkligt liv. Bland sena efterträdare till Wilh. Johan i hans gård uppger hon "den finländska kirurgiens fader" professor J. C. Pipping (adl. Pippingsköld). Numera ägs "Qwensel" av Åbo stad, som 1956 upplåtit den åt Apotekarsocieteten, vilken i vissa lokaler inrymt ett apotekarmuseum med bl. a. inredningen från Finlands äldsta apotek. I övrigt är den restaurerad med vackra 1700-talsinteriorer. Två längor, en gång ekonomibyggnader, begränsar den långsmala gården genom ett helt kvarter ända upp till Slotsgatan, tidigare Drottninggatan, där Quensels trädgård legat. Längorna begagnas nu delvis för stadens sociala verksamhet.

Att gården alltsedan 1600-talet bär namn efter Wilhelm Johan, är intet tvivel underkastat, men varken Irja Sahlberg eller jag har kunnat fastställa om han själv byggt den. Jag har emellertid funnit, att han redan den 16 sept. 1695 inköpt tomten av professor Petrus Hahn.¹¹ Om också gårdens läge ansågs förnämligt, hade det dock sina nackdelar, som återspeglas i stadens rådsprotokoll.¹² 21 april 1702 har Quensel inlagt en skrift vari han klagat över "obotelig"

¹¹ Köpebrev 1731—40, Åbo LA.

¹² Rådstugan är på en gång stadens tingsrätt och administrativa styrelse. Dess protokoll finns i Åbo LA.

skada av den vattugång, som från Slottsgatan är lagd förbi hans hus och gård. Husen begynner sjunka och kan ej bebos utan livsfara. Han anhåller därför, att de, som har intresse i samma vattugång, kunde tillhållas att jämte honom bota utfallet. Att kasta detta på honom allena vore en obillighet. De "överboende" av borgerskapet inkallades och delgavs assessorns ansökan men svarade, att de ej visste sig vara orsak till skadan. De fick då beskedet, att alla intressenterna borde delta i att hålla vattugången färdig och ren. Den 11 okt. s. å. återkommer intressenterna vid assessor Q:s hus jämte flera ända bort vid Tavastegatan och besvärar sig högeligen, att de tar stor skada av att vattnet ej har sitt fria lopp till ån — en bro mellan tullförvaltarens och postmästarens gårdar var så djupt sänkt i rännan att vattnet hindrades och måste "studsas", så att folk näp- peligen genom gatan kunde slippa till kyrkan. Beslöts att genom trumslag publicera, att vederbörande strax vid laga vite skall låta rensa rännorna och höja bron.

Den 29 nov. 1711 visar sig, att borgerskapet i södra kvarteret vägrat betala beräknade andelar i reparation av rännan mellan landshövding Jakob Bures och assessor Q:s hus, och den 2 dec. ålägger rätten stadsfogden att med adjungerade "tjänlige" män genom exekution utsöka vederbörande. Ännu 1723 spökar rännan i protokollen, då Q. den 4 maj begär att överbyggarna "med samnad hand" måtte åläggas reparera. Q. hade erbjudit sig skaffa pålar, om staden skaffade stockar. Men de stockar ryska armén kvarlämnat, som man hoppats få, hade av K. M:t bestämts till reparationerna av slottet, hovrättens och presidentens hus; då rännan är allmän, borde staden bestå dem. Kämnärn Mickel Ertman ålades att tillsäga alla överbyggare att strax framföra behövlige stockar samt anställa timmermän. När arbetet är klart, vill staden besluta om betalningen liksom om ersättning till de murmästare, som tarvas för att uppbygga Q:s husgrund, som genomskurits av vattnet och som även bör betalas av borgerskapet.

Wilh. Joh. skymtar i protokollen även i andra ärenden. Den 6 febr. 1707 har han besvärat sig över att han några nätter ofredats av en hop "orolige", som på dess fönsterluckor bultat — och ansett detta bero på att nattvakten inte patrullerade effektivt. Den 7 sept. s. å. begär han, att rätten förordnar tvenne skomakare att värdera några hudar, som en bonde vid beredandet förskämt. Skomakareåldermannen Hans Kabe förordnades och ålades adjungera en medbroder.

Under den långa frånvaro, då Wilhelm Johan med hovrätten måst undfly den ryska ockupationen, hade hans gård bibehållits, men visst intrång skett på tomten. Den 14 aug. 1722 inkallas handelsmannen Gustaf Wittfoot och delgives, att hovrättsrådet herr W. J. Quensel anhållit att hans gårdstomt måtte uppmätas och att Wittfoot såsom possessor av doktor Pehr Hielms gård då måtte närvara. Q. menade sig under rysstiden lidit någon "närbyggnad" den han nu sökte ändra efter de köpe- och gårdsbrev han å sin tomt kunde uppvisa. Två rådmän utsågs att förrätta denna mätning och syn. Wittfoot hade köpt Hielms gård 1725 (enl. Köpebrev 1721—27). Någon del av gården har Q. under de senare åren hyrt ut. Den 28 nov. 1726 har han i rådsturätten inlagt en skrift, där han kräver kommissarien Gabr. Valentinson på resterande hyra, 60 dlr 20 sk. kmt. Den senare, som inkallats, erkände sig skyldig 60 dlr, men ville därom komma överens med herr hovrättsrådet. Den 7 dec. kan Q:s fullmäktige, prokuratorn Magn. Edenström, berätta att parterna förlikts, då Q. låtit sin pretention falla ända till 48 dlr.

Som redan nämnts, har Åbo hovrätts handlingar 1827 förstörts av eld, bland dem protokollen. Att följa rättskipningen så nära som kunnat ske för häradshövdingetiden på Åland är därför uteslutet. Vissa inblickar kan man likväl få genom serier i svenska riksarkivet, särskilt justitierevisionens, d. v. s. det k. rådets justitieavdelnings, egna handlingar samt dit inkomna skrivelser, diariér och rapporter från hovrätten. Man kan där se, att brottskartan för tiden före ryssockupationen föga skiljer sig från den åländska, såtillvida som vålds- och horsbrott och därnäst stöld dominerar. I ett avseende är dock skillnaden förbluffande genom de i hovrätten frekventa målen angående okvädande och våld mot föräldrar och svärföräldrar.

Ryssockupationen fr. o. m. 1713 berövade "K. M:ts Hovrätt för Storfurstendömet Finland" — som den nu kallar sig — möjligheten att normalt fungera i hemorten.¹³ Redan 1713 hade hovrättens ledamöter, d. v. s. vice president och 6 assessorer, lyckats ta sig över till Stockholm, där de på hösten hos justitierevisionen anhöll och fick tillstånd att under vissa villkor uppta och avdöma mål från sitt jurisdiktionsområde. Fr. o. m. 1 nov. detta år kom arbetet i gång. Bostad fick hovrätten på statsverkets bekostnad i Tungelska huset på Blasieholmen. Men nu befann sig snart det svenska rikshushållet i "stora ofredens" nödår och led av så stor penningbrist, att utfästelser

¹³ Ang. rättskipningen i Finland under ockupationen se v. Koskull, Finlands rättsväsen under Stora ofreden, ak. avh. Hfors 1952.

inte kunde hållas. Ledamöterna måste ibland av egna knappa tillgångar skjuta till hyran, och 1718 blev hovrätten uppsagd för att man ej betalade. Till hösten 1719 kunde emellertid nyutnämnde presidenten Joh. Creutz skaffa lokaler i räntmästare Adlercreutz' sterbhus' egendom vid (nu V.) Trädgårdsgatan. Glädjen över att alla rum där var utrustade med fönster, dörrar, lås, kakelugnar o. s. v. samt att gårdshus fanns för akter och för ved belyser vad man tidigare fått nöja sig med.

Ledamöternas eget tillstånd illustrerar också på ett skrämmande vis vad nödåren innebar. 1711, då flyktingarna österifrån började strömma in, hade Karl XII från Turkiet uppmanat rådet att låta insamla medel för deras understöd, och 1712 tillsattes en kommission för fördelning av dessa medel, som inbragts genom kollekt och stamböcker. Enligt utbetalningslistorna hade assessor Quensels blinda hustru 8 juli 1713 utverkat en summa = 1/4 av mannens lön, och för sista kvartalet s. å. erhöll Q. själv för sig, hustru och ett barn 30 dlr. Även Q:s svägerska, professor Alanders änka, fick understöd till sig och sina fem barn. Hovrättens ledamöter tillerkändes emellertid rätt till lön under tjänstgöring.¹⁴ Men dels betalades den i efterhand, dels utgick den ibland endast med halvpårt eller mindre och dels bestod den av de nödmünt, som ingen ville ta emot som betalning. Slutligen hände att statskontoret på grund av brist i staten vägrade efterkomma rådets anbefallning — men fick lov att låna ur reservfonden med återbetalningsskyldighet. Klagoskrifterna från hovrätten är talande, för att ej säga gråtande. De upprepas år efter år och där framhålles, att ovanpå förlusterna av lös och fast egendom i Åbo har de nu måst ”finna ett wederspel”, att ju fler flyktingar, ju värre dyrtid. Särskilt rådde ju åren 1716—18 svår missväxt med hårt förknappade livsmedel. Ledamöterna hade, heter det, om inte en och annan av misskund givit privat understöd, för längesedan försmäktat av hunger, nakenhet och köld. De blygs att begagna tiggarsstaven, men deras tillstånd länder själva ämbetet och justitien till förakt. Man kan förstå, att i det flyktingöversvämmade Stockholm inte heller bostäder av normal beskaffenhet var lätta att uppbringa. Hur illa hovrättsledamöterna for till hälsan ser man påtagligt av

¹⁴ Rådsprot juli—aug. 1713, RA, samt flyktinglängder 1712—14 orig. i SSA, tr. av Brenner i Genealog. Samf:s i Finland årsskrift, 28, 1944. Lönen var enl. Vörlund, Försök till en hist. beskrifning öfver den kongl. Hof-rätten i Åbo (ak. avh. Åbo 1796—99) fastställd 1665 och ändrades ej förrän 1734. En frälse assessor skulle ha 800 dlr smt, en ofrälse 700. 1693 hade ju dock de olika ”klasserna” avskaffats.

Q:s namnteckning
före Stockholmsvistelsen

Under Stockholmsvistelsen

Efter Stockholmsvistelsen

Wilhelm Joh:s namnteckning under denna tid, jämförd med både tidigare och senare.

Under Karl XII:s sista regeringsår äger ett mellanspel rum, som berör även Wilhelm Johan. Till reformer inom förvaltningen under Karls regering hörde också en omorganisation av underrätterna från våren 1718 med slutreglering i k. brev 30 sept. s. å. Den gick ut på att sammanslå de två underrätterna under en ansvarig lagman till en enda rätt, i vilken ingick ett par häradshövdingar och nämnd. Till denna nya lagmanstyp skulle knytas uppdraget som "ordningsman" i länet med uppgifter av blandad rättslig och administrativ art, bl. a. att biträda och vikariera för landshövdingen. Till ett

dylikt ämbete i Medelpads lagsaga utsågs Wilh. Joh. Quensel. I likhet med flera av övriga utnämnda kom han dock ej att tillträda sitt lagmansdöme. Trots anmaningar i k. brev under augusti och september att de nya lagmännen borde fungera redan vid höstetingen 1718, tar Svea hovrätt dessa månader visserligen emot lagmanseder av vederbörande, men förordnar också häradshövdingar som vikarier för dem, bl. a. Matts Biörner för lagman Q. i Medelpad, där han som dennes företrädare håller ting s. å. i oktober. Q. lämnade ej hovrätten, där han blev utnämnd till hovrättsråd, när den nya organisationen efter Karls död upphävdes 22 april 1719. Lagmansutnämningen hade varit en befordrande utmärkelse.¹⁵

Utöver ämbetskorrespondensen, rapporterna och klagoskrifterna utgår från hovrätten varje nyår en etikettsbetonad, i underdåniga ordalag svept, men till innehållet rättfram lyckönskan till konungen. Vid 1716 års slut t. ex. ber man Gud bekröna konungen och hans vapen med framgång, dess rike och beträngda undersåtar till välfärd, så ock till befordran av en högst åstundelig fred. Och i Lund upplästes 30 dec. 1717 hovrättens önskan inför det ödesdigra året 1718, att Gud som alltid vakat över sin smorda, ville framgent göra allt hans förehavande lyckligt, städse låta honom vara sina fienders skräck och ge ett för hela riket fördelaktigt slut på detta svåra kriget. Den 13 dec. 1720 avlägger hovrättens alla befattningshavare skriftligen eller "livligen" tro- och huldhetsed till ny regent, ny ätt och ny författning.

Med fredstillståndet följde behovet att ordna upp de under kriget tilltrasslade förhållandena i förvaltningen, särskilt i de därunder ockuperade områdena. Den 25 sept. 1721 beordrar K. M:t hovrätten att sända några av sina befattningshavare till Åbo för att hålla ett vakande öga på justitiens administration och förvaltning och därvid iakttä allt som till lag och rätts oväldiga inrättande erfordras. Den 2 okt. anmäls i hovrätten, att vissa ledamöter jämte betjante och underdomare är sinnade att fara — enda hindret vore den stora fattigdom, som trycker dem. De har varken kunnat betala sina skulder, förse sig med kläder eller bereda sig för de slätta villkoren i Åbo. Några far emellertid för att förbereda det egentliga arbetet. De, som ej reser nu, vill göra det första vårdag. Till dem hör hovrättsrådet Quensel, som "levde i den förtröstan, att K. M:t såväl i anseende till hans höga

¹⁵ Svea hovr. arkiv: Reg. 20/9 1718 och Renov. domböcker, V. Norrl. län, bd 36, RA. Enl. Lagus, Åbo hovrätts historia (1834), medförde utnämningen till hovrättsråd värdigheten, men ej högre lön.

ålderdom och därav förorsakade svaga hälsa (han var då 73 år) som att han har en sjuklig och 'blinder' fru, allernåd. lärer tillåta honom som dessutom av svaga ögon är besvärad och därför ej tör våga sig på sjön så sent på året uti det kalla och osunda vädret — få över vintern och tills våren dröja". Flera andra bad om uppskov, en åberopar sin frus väntade förlossning. Hovrätten begär f. övr. och får uppskov till påsk 1722, då man först blir kvitt de hyrda lokalerna. Rådets resolution påtecknad: "detta är skäligt", och order går till statskontoret att hyran består till dess. Galejor anvisas till frakt av hovrättens akter och mobilia. — Enligt hovrättens diarium 7 juni 1722 anmäler assessor Wallwijk i Åbo frånvaro av några ledamöter, bl. a. hovrättsrådet Quensel, "som i går hijt till staden anländt" och ursäktar honom med opasslighet. Fr. o. m. följande dag är han närvarande. Härefter upptas också och avgörs viktigare mål, som uppskjutits på grund av rättens fåtalighet.

Till svårigheter som kriget förorsakat hör frågan om exekution av redan fällda domar. I Stockholm hade man 22 okt 1717 begärt rätt att i sådana fall få anlita landshövdingar "på västra sidan" för i Finland fällda domar, "då ingen exekutor finns" på den östra. Detta bifölls 6 dec. med villkor att Svea hovrätt och landshövding Creutz delgives. Från fall till fall behandlades frågan om vädjade domar från ej behörig underrätt. Bland 169 kriminal- och högmålsfall, som enligt årsberättelsen föredragits år 1722, hade 119 avgjorts finaliter, 5 remitterats till edgång och 37 till ny rannsaking samt en del varit så mörka, att man måst anställa närmare förhör. Civilmål hade avgjorts allt efter beskaffenhet, d. v. s. om de varit fullt förberedda. Men alla från rysstiden, då parterna skingrats, hade ej kunnat fullföljas. Under flyktåren efterstående publikationer hade utfärdats. Dessutom hade mycken tid åtgått för korrespondens med landshövdingar och underrätter vid arbetet med att återställa justitiens normala gång. Den nya regimen speglas nu däri, att arbetsberättelser går ej bara till K. M:t utan även till Rikens ständer, som också beviljar ledamöternas lön.

Fr. o. m. höstsessionen 1722 hade hovrättens regelmässiga arbete åter kommit i gång. Sessionerna vår och höst inleds med gudstjänst i domkyrkan. 26 nov. kunde hovrätten "enhälleligen" bevista akademiens restauration, men sitt eget avbrända och reparerade hus kunde den inte förrän 7 april 1725 återinviga till att "administrera den ädle justitien", sedan man i kyrkan tackat och därpå i akademien åhört tvenne solenna orationer. K. M:t hade skänkt två sigill.

Hundraårsminnet av hovrättens tillblivelse celebrerades dock — också på akademien — 15 juni 1723 med "fågnetal" av Jakob Leijonmarck. Hovrättens nyreparerade hus, det Hornska, hade varit förnämligt utrustat med gyllenläderstapeter i alla kamrar.¹⁶

Ledamöterna utgjordes vid återkomsten av presidenten Joh. Creutz, som sällan syntes i Åbo, v. presidenten Anders Munster (adl. Munsterhielm), hovrättsråden Joakim Riddercrantz (f. Schultz) och Quensel samt assessorerna, bland dem Q:s svåger, den ovan omtalade Wallwijk (adl. Stiernwall) — ett jäv, som icke syns ha spelat någon roll.¹⁷ Han blev senare Q:s efterträdare som hovrättsråd. Efter den ryktbare rättsteoretikern och politikern v. presidenten Sven Leijonmarcks avgång 1721 hade hovrätten i brev 10 okt. 1721 till K. M:t sagt sig ej kunnat undgå att först på förslaget ställa hovrättsråden Riddercrantz och Quensel, som med långliga och trogna tjänster gjort sig ett gott lovord värdiga, men de hade själva i anseende till sin höga ålder undanbett sig.¹⁸ Samma ursäkter från Riddercrantz och Q. upprepas vid vakans efter Brommenstedt 10 april 1723. Flera av de utnämnda assessorerna tillträdde aldrig eller flyttades snart till andra tjänster. Till de under Quensels tid mer stadigvarande hör, utom nämnda svåger, L. J. Ehrenmalm (f. Malm), Clas Jägerskiöld, Jonas Lostierna (f. Berger) och Olof Wallenstierna. Enligt bruket uttalar assessorerna först sin mening, mer eller mindre utförligt motiverad, i målen — deras röster blir således de i akterna "hörda" — först därefter tillkännager v. presidenten och hovrättsråden vanligen kort vilken ståndpunkt de biträder. Någon gång händer vid delade meningar, att Q. håller på det mer strikt formella, men förordar, att domen ställes under K. M:t. Liksom presidenten och Riddercrantz vill Q. höra biskop och domkapitel i fall, där präster fällt dom i lägre instans.¹⁹

Huvudtyperna av kriminalmål rör fortfarande vålds- och sedlighetsbrott. Men krigets desorganiserande verkan vållar, att gamla rättsregler ibland måste frångås och nytillkomna synpunkter läggas

¹⁶ Tegengren och Vörlund a. a.

¹⁷ Lagbestämmelser om jäv saknades före 1734 års lag. Men både Karl XI och Karl XII hade varnat för onödigt bruk av jäv (Wedberg a. a.). Vid diskussion om ett tjänsteförslag ifrågasattes jäv för en person, som betrott Q., att han vore förlovad med en assessorsfrus brorsdotter, ett jäv, som Q. förkastade.

¹⁸ Just de båda, R. och Q., hade 24 febr. 1716 vitsordat L:s v. presidentskap och hans berömliga nit och åhåga om justitiens upprätthållande under ockupationen. Se Koskull a. a.

¹⁹ Ang. prästerskapets väsentliga roll i fråga om rättskipningens upprätthållande under ockupationen se v. Koskull a. a.

på skuld och straff. Ovan har berörts hur den yttre instansordningen rubbats. Men också sedan den småningom fungerar i alltmer normala former, kommer sakinnehållet ofta i ny belysning. Visserligen fortfar underrätterna att liksom tidigare döma efter Guds eller Mose lag, Landslagen med kompletteringar i t. ex. 1653 års straffordning, i kyrkolag och krigsartiklar etc. Men hovrätten tvingas att väga rättsreglerna mot de faktiska förhållandena. Den karolinska tiden före stora ofreden utmärks ju av teoretisk diskussion på rättens område och strävan att tillämpa nya inflytelser på ett samhälle, ”stätt i ständigt förändring”, en känd företeelse under och efter alla större krigsperioder. Den sittande lagkommissionen gav i gjorda uttalanden viss ledning. Svea hovrätt var en auktoritet, och envåldskungarna Karl XI och Karl XII, båda intresserade och aktiva i justitieärenden, gav i rådets justitieavdelning — länge den enda fungerande — prejudikatskapande domar och utfärdade plakat. Men informationen om vad som verkligen gällde trängde inte alltid igenom i praktiken. T. o. m. på högsta ort kan osäkerhet och inkonsekvens röjas. Den långa och av krig störda förberedelsetiden demonstrerar behovet av den fasta allmänna lag, som först 1734 skulle verka stabiliserande och samordna eller ersätta de skiftande rättsgrundernas mångfald.²⁰

Bland för krigstiden typiska mål finner man de icke ovanliga, att hustru under mannens krigstjänst eller fångenskap varit otrogen eller

²⁰ Se härom särsk. Wedberg a. a. v. Koskull beskyller i sin avhandling upprepade gånger Åbo hovrätt för bristande energi i fråga om att skaffa sig principiell ledning från justitierevisionen. Med hänsyn till de allmänna svårigheterna inför efterkrigssituationen samt den redan tidigare rådande osäkerheten t. o. m. i högsta instans förefaller v. K:s anklagelser knappast ha tillräckligt fog. K:s mening, att den långa vakansen på presidentposten haft betydelse härvidlag, kan också sättas i fråga. Presidenten — vare sig han hette Falkenberg eller Creutz — syntes bara sporadiskt i hovrätten — de tillhörde båda rådet. Förbindelserna med hovrätten tycks egentligen ha bestått av dennas vederbörliga rapporter. Gabriel Falkenberg — presidenten på 1690-talet — kunde vid diskussion i rådet ang. straff för horsbrott påstå, att i Åbo dömdes man alltid från livet — men fick svaret, att ingen vore därför avrättad. Han fick då också höra, att brev i frågan hade avgått särskilt till både Svea och Göta hovrätt, men yrkade inte på dylikt för Åbo. Solidarisk med hovrätten var F. ej heller, då K. M:t 20/10 1698 med visst tillägg fastställde hovrättens ändring av livstidsstraff till böter och han yttrar: vore väl att den oredan där i orten avskaffades att probra hustrurna och sedan släppa dem — som är ett allmänt landsens manér. F. håller gärna på den hårdare linjen. — Det var på v. presidenten ansvaret huvudsakligen låg. — 1698 inträder en tillfällig skärpning i straffen, då Karl XII blivit påverkad av ett uttalande av lagkommissionen. Då får Åbo hovrätt 1699 sin dom skärpt i ett sedlighetsmål, och s. å. en reprimand för alltför mild dom vid våld mot mor — den hade dömt efter den mildare skalan som gällde våld mot svärföräldrar!

rent av gift om sig, kanske med en ryss. Hovrätten frikänner om hon rymt från ryssen eller om mannen ber att få henne tillbaka. När man från hovrättens sida principiellt underställer K. M:t frågan om förfarandet med sådana, som under rysstiden blivit skyldiga till horebrott eller lönskaläge och av kyrkans män dömts till kyrkoplikt, men ej fått dom enligt världslig lag, eftersom domare saknats, svarar K. M:t 3 dec. 1722, att så långt efteråt kan de ej undergå straff så mycket mindre som allmän amnesti givits vid fredsslutet. Åtskilliga dråp, som begåtts under rysstiden, hade av ryssarna straffats med "knutande"; efter begärt "gottfinnande" av K. M:t får man 12 sept. 1722 svaret, att de skall för vidare straff skonas, "emedan ingen bör mer än en gång för ett brott dömmas och straffas". Men i ett fall s. å., där ett par dömts från livet enligt k. förordn. 10 okt. 1699 och sedan suttit 3 år i fängelse under rysstiden, tillstyrker hovrätten nåd, medan K. M:t ökar straffet med 1 månads fängelse på vatten och bröd plus kyrkoplikt.

Ryssarnas rättskipning hade efterlämnat synbara spår. Efter hängning och halshuggning hade armar och ben krossats och satts på pålar och bålarna på stegel — sådana syner i landskapet mötte ännu flera år efter fredsslutet. Man måste beordra skarprättarna att ta ned de galgar och stegel, som överallt upprättats, och låta begrava "relikvierna". Under de senaste Stockholmsåren hade hovrätten upprepade gånger haft uppe ett "mörkt" fall rörande en finländsk yngling, som blivit fånge hos ryssen och som beskyllts för att ha flitigt biträtt vid misshandel och tortyr av sina landsmän — själv sade han sig tvingad därtill. Men vittnen styrkte hans flit att pina särskilt kvinnor och barn och att bränna folk levande i ugn. Här yttrar sig hovrättsråden något utförligare och Quensel yrkar på muntligt förhör, sedan alla skäl för och emot uttömts. Domen blev dödsstraff.

I rättvisans normala gång — utan de särskilda hänsynen till krig och ockupation — kan man följa utvecklingen från det strängare karolinska skedet mot en liberalare syn. Dock hade en dylik tendens i praxis tillämpats under 1600-talet, så att livsstraff i långt ringare grad exekverats än de utdömts. — Den typiska gången under Quensels hovrättstid — 1694—1727 — är att häradsrätten fäller dom strikt enligt åberopad lag, men underställer den hovrätten, som har en vidare utblick med kännedom om prejudikat och sålunda en något friare bedömning. Hovrättens rätt att arbitrera var redan på 1600-talet erkänd, men K. M:t allena är den, som ger nåd, även i formen

att "ge hovrätten fria händer". Gången från lägre till högre instans blir då från stränghet till större mildhet, dock med vissa undantag. Med 1700-talet kommer det ena leuterationsplakatet efter det andra, vari K. M:t löser vissa brott från bindningen vid livsstraff. Åbo hovrätt åberopar dessa som vägledande.

En vanlig gång i lägersmål är att häradsrätten dömt från livet, hovrätten finner mitigantia (förmildrande skäl) såsom ånger, återupptagande i kyrkan efter utstånden kyrkoplikt och ofta förbön från förfördelad part. Domen ändras då i grövre fall till fängelse på vatten och bröd under viss tid, i lindrigare utmäts böter — eller där bot ej orkas — i stället gatlopp för manliga delinkventer och ris för kvinnliga samt kyrkoplikt för båda, där sådan ej redan ägt rum. En särskild komplikation vid dylika brott gäller förbjudna led och hur långt de bör räknas. Lägersmål mellan en man och hans morbrors änka hade i häradsrätten medfört dödsdom, som ändrades 1723 av hovrätten till 160 dlr smt böter vardera eller karlen 9 gatlopp och hon "skarpt ris slitande utan fara om livet" plus för båda 3 söndagars kyrkoplikt, en typisk straffskala för liknande brott. Skärpning kan dock förekomma. För blodskam med styvdotter hade häradsrätten dömt en man till 40 marker smt, men hovrätten skärper till 50 dlr smt. I ett horsmål plus barnamord hade häradsrätten dömt båda från livet genom halshuggning med tillägg för henne att därefter brännas å bål och för honom att steglas. Hovrätten skärper för honom till att huvudet sätts på päle och kroppen läggs på hjul. Att sådant inte syftar mot den brottsliga individen är ju uppenbart. Desto tydligare ser man ett uttryck för avskräckningstanken, som tillsammans med de upprepade plakaten mot barnamord visar på behovet av skydd mot svaga liv i vargatider.

Mord övas mest på de späda. Eljes dominerar i grova brott dråpen. Där förekommer oftare att hovrätten skärper av misstro mot den vådaed häradsrätterna tydligen sätter för stor tilltro till. Hänsyn till *avsikten* tas, men mordförsök, som ej omedelbart leder till döden, ådrager inte livsstraff, medan å andra sidan vådadråp kan göra det.²¹ Dryckenskap är ej förmildrande, men till sinnessjukdom har

²¹ 1699 hade Åbo hovrättspresident, Falkenberg, i rådet uttalat sitt tvivel ang. vådaeds värde, då gement folk ej förstår själavådan därav. K. M:t ansåg att präst borde kunna undervisa därom. När Åbo hovrätt dömt endast till böter 3 dråpare, som tillsammans slagit ihjäl en granne, därför att man ej kunnat utröna vem som givit dödshugget, skärpte Karl XII till livsstraff, då alla slagit med lika intention. Wedberg, a. a. Där refereras åtskilliga fall från Åbo hovrätt, som här ej kunnat upptas.

hovrätten tagit hänsyn, då den skonade en galen kvinna till livet och lät sätta henne på hospital. Detta stadfästes av K. M:t 6 sept. 1699. Även godtogs 28 maj 1700 hovrättens hänsyn till nödvärn vid dråp. — Ifråga om misshandel och missfirmelse kommer hänsyn in till olika grader av släktband. Mellan olika släktskap görs en skillnad: när häradsrätten enligt Mose lag (Leviticus 20, Exodus 21 och Deuteronomium 21) belagt missfirmelse av styvfar med livsstraff, lindrar hovrätten under åberopande av 1714 och 1719 års förordningar till 5 gatlopp och en söndags kyrkoplikt. Liksom när häradsrätten dömer från livet den, som i dryckesmål av ivrighet bannat sin styvsvärmor, mildrar hovrätten till 1 månads fängelse på vatten och bröd plus en söndags kyrkoplikt. Anstötliga ord mot fader kan också lindras från livsstraff. Leutationen tycker man dock motiveras något förbluffande, när en bonde får livsstraff utbytt till 9 gatlopp och en kyrkoplikt för svärmoderns förböns skull — han hade upprepade gånger misshandlat henne, bl. a. med knivhugg i bröst och hals. Bakom sådant kan förmodas det tvingande behovet av att gården får sin skötsel. Även en, som missfirmat och misshandlat sin egen mor, slapp undan dödsdom med 14 dars fängelse på vatten och bröd och en kyrkoplikt. Den som slagit styvmor med tumstjockt björkspö får lindrat till 7 gatlopp, precis lika påföljd som för en stöld av hästar. Men att missfirma sin farfar kan kosta 100 dlr i bot plus 1 månads fängelse på vatten och bröd.

Tjuvnadsbrott i samband med våld är mest frekvent, och där möter samma frejdiga dömande från livet av häradsrätten. 1653 års strafflag bjöd livsstraff vid 3dje resan eller om det stulnas värde överskred viss summa. I praxis spelade många omständigheter in, som medförde subtilare avvägning. En kyrktjuv dömdes hårdare än andra och efter en graderad skala, allteftersom det skett i kyrkan, rörde kyrklig egendom, under gudstjänst o. s. v. "Gårdstjuv" — d. v. s. av boskap — dömdes hårdare än av annan lösegendom, därför att sådant ägde rum "under Guds lås och nycklar", d. v. s. i det fria. Hovrätten förmildrar även sådana brott. När en man berövats all egendom av 16 bönder och häradsrätten "till skräck och varnagel" enligt Landslagens Edsgårdsbalk dömt dessa från livet samt till skövling av deras gods, ändrar hovrätten till 5 gatlopp var plus kyrkoplikt, böter och restitution av det rövade. Och när häradsrätten enligt Tjuvmålabalken dömt en kvinna från livet, som upptagit och fördolt en flickas efter gudstjänsten tappade halsduk, får hon av hovrätten 10 par ris och kyrkoplikt. Att man visar sträng-

het, när det gäller den administrativa ordning, som var nödvändig att återställa efter krigstiden, finns exempel på, då hovrätten i rapport 1726 säger sig ha skärpt häradsrättens 40 marks böter till 50 dlr smt för en länsman, som oförsiktigt lätit en fånge fly vid transport till fängelset, och därtill vid samma vite ålagt plikten att inom ett halvår skaffa fången igen.

Redan har framgått hur Wilhelm Johans hälsa ända från Stockholmstiden varit sliten och med åren blivit än värre åtgången. Att han vid återkomsten till Åbo våren 1722 hade viss möda att tjänstgöra med närvaro i rätten återspeglas i diarierna. Tillståndet i det hela var alltjämt dåligt: 1723 klagar hovrättens ledamöter över att de "med suckan" måste förrätta sina ämbeten — det hade nu åter varit två års missväxt, spannmål måste importeras och man måste åter skuldsätta sig. En del städer, även Åbo, hade fått frihet från vissa utlagor för kleresi, borgerskap, magistrat och civilbetjänte och hovrätten begär nu samma förskoning från löningskontribution — vilket dock blir avslaget 7 mars 1724.

Det är tydligt, att vintervädret ger Q. särskilda svårigheter. 26 febr. 1723 heter det sålunda att han för det nu påstående svåra urvädret ej kan uppkomma, och 17 dec. s. å. omtalas, att hovrättsrådet Q. för ålder och besvärlig gång plägar sig avhålla "under påstående mörka kvällar". Det är att märka, att pensioner inte förekom på den tiden, och han var nu 76 år. Man kan i fortsättningen konstatera, att strödd frånvaro genom opasslighet just under vintern småningom stadgas till e. m.-sessionerna med närvaro under f. m., då föredragning och domslut var viktigast. På e. m. företogs i allmänhet bara justering och brevuppläsning, någon gång avgjordes suppliker. Kriminalsaker kunde upptas för att nästa f. m. diskuteras och voteras. Men när en vidlyftig brottssak i juni 1726 undantagsvis behandlas på e. m., är Q. närvarande. När han i okt. 1726 är frånvarande ett par veckor i sträck, betyder det sannolikt hustruns död, så mycket troligare som också Wallwijk — Maria Q:s bror — samtidigt ursäktar sig några dagar "för honom påkommen stor sorg". I nov. och dec. är Q. åter flitigt närvarande, och han undertecknar med stadig hand hovrättens nyårsönskan till K. M:t. Våren 1727 börjar bra, men under mars och april blir hans närvaro oregelbunden och opasslighet för "dess höga ålder", nu 79, åberopas. Den 22 april är han för sista gången närvarande i den hovrätt han tjänat i 33 år. I juni slutar han sin långa, skiftesrika arbetsdag. Den 21 juni begrovs han i gamla Kankas-koret i Åbo

domkyrka, där hans hustru sedan 21 okt. föregående år vilade. För lägerstaden betalades för dem var och en 60 dlr, och tre ringningar med alla klockor kostade 15 dlr, bårkläde 6 dlr.²²

Efter Q:s död uppstod tvist rörande äganderätten till hans gård. Redan efter andra hustruns död föregående år hade arvingarna till den första frun låtit höra av sig. I april 1727 inkom i rådsturätten kaptenen vid Nylands regemente välborne Georg Johan von Köhler som företrädare för sina medpretendenter professor Conrad Quensel i Lund, landskamrern i Willmanstrand välborne Otto Wilhelm Quensel samt för sin fru, Maria Elisabet, dotter till Magnus Gabriel Quensel, och anhöll om inventering efter fru Maria Wallwijk, hovrättsrådets avlidna hustru. Han blev hänvisad till hovrätten för jurisdiktion i detta mål. Sedan Wilh. Johan avlidit, kom redovisningskravet att riktas till dennes svåger, hovrättsassessorn Erik Wallwijk. Denne framträder i rådhusrätten den 21 aug. 1727 med ett instrument, som skulle försvara hans äganderätt till Wilh. Johans kvarlätskap, inklusive gården. Det bestod i en "disposition" i original, dat. 25 nov. 1726 och undertecknad av Wilh. Johans egen hand. Otto Wilhelm Q. hade nu gjort saken anhängig i hovrätten, avfordrat Wallwijk redogörelse och inventarium över egendomen samt velat genom process upphäva nämnda disposition. Denna visar, att assessor Wallwijk, sedan svågern blivit änkring, tagit honom till sig i sitt hem och givit honom omvårdnad samt att överlåtelsen av egendomen vore en gottgörelse för detta. Wilh. Johan uttrycker det själv i följande ordalag:

"Såsom egenom det att den högste Gud, efter des allvijse försyhn och skickelse behagat nyl:n ifrån detta timliga lifvet hädan kalla min k. hustru nu mera hos Gud sahl. Fru Maria Wallwijk, åter i min höga ålderdom är vorden uti ett bedröfveligit encklingsstånd försatt och måste beklagl. sakna den öma omvårdnad bem:te min k. hustru för mig i lijfztijden sielf draga månde, och hon doch, till min hugnad under denne afsaknaden har, uthaf en upprichtig omsårg, för min wijdare högst betarf Wade skiötzell, warit så öm . . . det iag och densamma effter hennes aflijdande i så måtta röhna skulle, hon på sitt yttersta öfvertalt och förmått sin k. broder och min högtährade svåger assessorn högachtadt Erich Walwijk tillika med des k. fru, mig med all [kär]leek, hulldheet och oförtruten vård utj alt hvad dertill hörer omfa[tta], den iag och nu så mycket nödvän-

²² Utdrag ur Abo domkyrkas räkenskaper 1701—1735, utg. av A. Hästesko (Bidrag till Abo stads historia, I: XIV, 1907).

dig[are] betarfver, som alle mine egne k. b[arn] äro så fierran härifrån vistande ock [för]sörgde, att dhe mig här närvarande e[ij] kunna tillhanda gå, altså och emed[an] i anseende till en sådan min sahl. k. hus[trus] trägna åstundan, välbem:te min k. s[våger] och des k. fru, näst den oförtrutenheet och omsorg dhe dragit för min k. [hustru] under hennes långliga siukdom sedan des hederliga begrafning, hafva [me]ra uti det goda upsåth, lämbnat [mig] inträde uti deras huus, och derst[ädes] med tienliga logementer försedt, att [iag] måtte vara så mycket närmare [för] handen och, under deras ömhier[de] inseende blifva tillbörl. skiött och upvachtat, sampt med alla nödortfer til kåst, kläder, tvätt, lius, ved och värma, med hvad mera iag i så . . . kan betarfva, till min döde dag v[äh][l] försörgd, siötter och underhållen, hafvandes dhe och derhoos försäckrat att enär Gud den allerhögste efter sin nådiga försyhn täckes kalla mig hädan, låta mig hederl. begrafva, dy och näst det iag med ett tacksamt hierta des mera uptager en slijk mig uplåten benägenheet och gode villkor, som derhoos med tålomod och beständig kiärleek öfverskylas lærer, om min höga ålderdom uthom alt annat besvär, någon besynnerl. möda skulle med sig föra, har iag och till ett vählment prof af min sanskyllige ehrkiendzla för all sådan uthfäst och i sielfva värcket för mig betygade omsårg, icke allenast velat afstå och tillägna, som iag och härmed upplåter, afstår och tillägnar mehr vählbem:te min k. svåger hr. assessoren högachtadt Erich Wallwijk, sampt des k. fru och barn alt hvad iag i lööst och fast kan äga, sedan min senare k. hustrus gifftorätt, som effter föregången laga inventarium och dehning, des arfvingar är förbehållen, behörigen varder undanskifftad, uthan och afstår och tillehrkienner iag jämbvähl offta välbem:te min k. hr svåger all min hädaneffter uthfallande löhn af Kongl. Maj:tt och Cronan, så länge iag lefver den han med det öfrige här åfvan förmälte emot förenämbde mig betingade förmåner, sampt att han sig åtagit, att utharbete dhe migh åliggiande acter, hvarmed iag för min svaga syhn och vahnförheet att skrifuva sielf omöijel. numera kan komma tillrätta, att upbära, åthniuta och disponera, uthan att vara derföre till något redogiörande förbunden, hvilcken ofvanstående författning, den iag sålunda varit föranlåten af egen noga efftertäncka till min beqvämliga uthkombst och conservation på min nu innevarande höga ålderdom, att giöra, förmoder och påstår iag, att så mycket mera blifva af de mina opåtald och oqvald, som at iag eij allenast om mine k. barns timlige opfostring alt ifrån deras späda ungdom som en rättsinnig fader varit bekymrad, och

dem så vidt anföra låtit att des Gudj låf nu alle äro försörgde uthan och dem till deras möderne afvittrat och vida der öfver förnögt, uthan och jag och desuthan till min framline k. son Capitain Magnus Qvensells svårson Capitain Johan Kiöhler, vid des nyliga härvaro månde lämbna och förähra en discretion af trehundra dahl. i contante p:r och härjämbte än vidare uti den otvifelachtige förmodan har min k. svåger hr Assessoren Wallwijk så vähl honom hr Captain Kiöhler som min k. son Fendrichen Lorentz Qvensel såsom varande af svaga villkor här med flijt vänl. recommenderar, att effter sitt vähl behag dem hielpa och undsättia. Till yttermera styrckio och stadfästelse af denne min vähl betänckt[e] disposition och oryggelige vilja, varder dett utj nedannämbde vitnens närvaru af mig frivill:n tillstådt och underskrifvit sampt med mitt vanl. signete bekräfttat som skedde i Åbo d. 25 novemb. 1726.

Wilh. Johan Qvensell

L S

Emedan välborne Hr Håffrättrådet Qvensell uti vår närvaru tillstod sig af vähl betänckt mod hafva åfvan skrefne instrument uprättat och fördy det samma nu uti vår närvaru egenhändigdt underskref, begierandes att vij till så mycken större säkerheet, om en sådan des vähl betänckte och oryggelige mening ville det samma, såsom kallade och ombedne vittnen underskrifva, dy blifver sådant härmed underhand och signete intygat och attesterat, ut supra.

Jost Schultz

L S

E. I. Stadius

L S

Och såsom vällbemälte hr Assessoren Wallwijk sig till säkerheet anhåller om en laga inprotocollering uthaf förömrörde disposition, altså blifver densamma härmed och till des mera innehåld hr assess. till säkerheet quantum juris stadzens protocoll infererat och detta derå till ett bevijs meddehlt.”

Här möter vi Wilh. Johan en sällsynt gång personligen och i privatlivet i relation till olika familjemedlemmar. Hans svaga syn har sannolikt hindrat honom att skriva själv. Men dokumentets innehåll har han med säkerhet själv dikterat — ingen annan skulle så uttalat sig om svågern och hans hustru. Och i den bindande formuleringen, där inte en bisats faller ur det logiska sammanhanget, röjer sig domaren. Svågerns kära fru hette Brita Hirvo och var dotter till borgmästaren i Nådendal. Sakens behandling i hovrätten kan inte direkt

avläsas, då hovrättens handlingar dessvärre brunnit. Av rådstuprotokollen framgår emellertid, att svågern Wallwijk, 1727 adlad Cederwall, senare ändrat till Stiernwall, behållit arvet enligt dispositionen. Den 26 juni 1731 har landskamrer Hans Swahn ansökt om uppbud på framlidne herr hovrättsrådets välb. Wilhelm Joh. Quensels vid Drottningågatan belägna gårdstomt, som herr landskamreraren för 800 dlr kmt tillhandlat sig av framlidne hovrättsrådet välb. herr Erich Joh. Stiernwall. Visserligen fann några av rättens medlemmar, att de icke kunde bevilja Swahns ansökan, då hovrättens resolution ännu icke fattats rörande Otto Wilhelm Q:s skriftväxling mot Wallwijk, men de övriga fann dels att Wilh. Joh. Q:s arvingar ej här rest klander mot dispositionen, vilken långt mer än natt och år efter sal. hovrättsrådets död haft sin verkan och bestånd och dels att Q:s sterbhus nu även kunde ha sin regress mot Stiernwalls sterbhus, därest något klander vore befogat, vilket dessutom kunde anmälas här vid lagfarten. Alltså beviljades Swahn uppbud. Till "överflöd" kunde Q:s arvingar härom notificeras innan tredje uppbudet skett.

III. Wilhelm Johan Quensels barn

I PHT 1968/69 har Wilhelm Johans första gifte med Maria Bröms och hans relationer till hennes familj omtalats. Hennes ovanliga egenskaper berömmes bl. a. av J. J. v. Döbeln i hans "Historia Academiae Lundensis" 1740. v. Döbeln var samtida kollega till hennes son Conrad: "Mater ejus erat morum venustate & virtutum decora cultissima fæmina." När hon dog 1697 i Åbo, hade hon givit livet åt fem barn, som blev vuxna, samt flera döda som små. Äldst var *Conrad Quensel*, f. 1676, stamfar för den nu levande släkten. Han blev en framstående vetenskapsman — matematiker och astronom — och slutade efter hårda öden som professor i Lund. Hans liv förtjänar sin egen skildring. De övriga syskonen i kullen behandlas nedan kortfattat. — I andra giftet 1698 med Maria Wallwijk fick Wilhelm Johan bara en dotter, född och död 1699.

Sonen *Otto Wilhelm Quensel* (f. 1682), uppkallad efter fältmarskalken Königsmarck, blev liksom fadern civil ämbetsman. Efter fredsslutet 1721 kunde man väntat brist på folk som följd av krigets skördar. Men förhållandet var det motsatta — det blev svårt för hemvändande fångar och efter kriget avdankade att få sysslor. 1724 infordrar Åbo hovrätt efter K. M:ts påbud från alla landshövdingar förteckning på personer, som ev. innehar två tjänster med mer än

120 dlr smt årligen för endera. Härefter måste i dylikt fall den ena tjänsten avstås till någon kompetent arbetslös. Otto Wilhelm Q. — då landskamrer i Nyslotts och Kymmene län — kan i landshövdingens frånvaro meddela, att ingen i det länet innehar dubbla befattningar. Samtidigt sänder han en fånglista från kronohäktet på Nyslott. Därmed ges en skytt av länsarbeten under krigsperioder. Än mer belyses detta i krigs- och kammarkollegiets gemensamma skrivelse till K. M:t 21 okt. 1728. Landshövding Frisenheim hade andragit, att den förändring av 1724 års projekterade indelningsverk, som föregående år beslutats beträffande Karelska skvadronen, ”fast större vidlyftighet och jämkning förorsakar än ett nytt verk”. Landskamrer Quensel har i memorial berättat, att han måst själv avlöna sina medarbetare vid det förra verkets beställande och renskrivning samt bestå skrivmaterialet — allt utan ersättning. Han vill nu förmoda att detta gottgöres, innan det nya påbörjas honom. K. M:t resolverar 3 febr. 1729, att han får 700 dlr smt i ett för allt — men tillägger, att han ej bör utfå hela summan, förrän allt är färdigt — han må dock få vad han i proportion förtjänt tidigare.

För det ”gränsbesvär”, som föranleddes av Nystadsfredens nya gränsdragning mot Ryssland i sydöst, hade landssekreteraren beviljats 100 dlr smt i löneökning. Q., som förtröstat att få samma hugnad, säger sig i supplik till K. M:t 1739 ha fått sakna denna medarbetarens förmån i 16 år. Han hade utöver en skrivare på staten måst av egna medel bekosta två till à 50 dlr smt vardera årligen och därigenom blivit utblottad själv. Han ber därför om 16×50 dlr smt för utlägget samt att få de två skrivarna på stat och framhåller, att han efter freden 1721 alldeles ensam fick bege sig till sin tjänst, då ingen skrivare kunde förmås medfölja. Han hade funnit ett mest ruinerat land, uttömt på folk med kunskap i räknekonst och dugligt till kronotjänst. Han fick därför ensam ”utleta” landets obestånd och i fyra månader med bara sin tjänstedräng befordera från Ryssland kommande fångar till förplägnad inom länet, där intet annat viste funnits än mörka och av rök besvärade kojor. Till Willmanstrand fick han med möda med sig en skrivare för att ”inrätta” jordeböckerna, som blivit färdiga före gränsskillnaden. Atskilliga byar, socknar och häraden måste nu utskiljas ur dem och nya inrättas. Därvid undervisade han häradsskrivarna, som han med tålmod fick lära räknenskapernas rätta förstånd. Till kontorssysslorna behövde han tre unga, som han måst föda, kläda och meddela andra nödorter. Allt under växande arbete med bl. a. ryska kontributionens avslut-

ning, riksens ständers kontors o. a. statsmedels månads- och års- samt specialhuvudräkningar, försorg om underhåll åt länets två fästningars garnisonsmanskap, som månatligen skulle uträknas och assigneras in duplo. Därtill måste han avsluta företrädarens landsböcker för 1711 och 12 utan arvode. Utom kontorsarbetet har han haft ständiga jorderannsakingar ute i fögderierna inom länets 100 mil långa omkrets — vilket dragit fyra månader årligen. Själv har han svag hälsa och syn, och har måst sätta sig i skuld. Landshövdingen v. Dittmer har meddelat att landstatsbetjante intygat, hur Q. måst bestå hjälp till arbetet och bestyrker själv behovet därav. Han föreslår en ny kontorsskrivare à 100 dlr smt på stat samt att Q. får den begärda ersättningen med 100 dlr smt årl. för sin tjänstetid och framdeles. Men statskontoret och kammarkollegiet avstyrker i gemensamt utlåtande till K. M:t 13 dec. 1739 skrivarelönen, då förutv. landshövding utanordnat 300 dlr smt för ryska kontributionsarbetet. K. M:t går 4 mars på det senare förslaget.

Även 40-talets ryska krig får Otto Wilh. utstå — så mycket värre som han då förlorade all sin egendom, sedan Willmanstrand och Fredrikshamn överlåtits åt fienden. Vad ryssen inte tog gick bort genom den kostsamma flykten över till Sverige. Han hade fått avsked med rätt att behålla halva lönen 250 dlr smt, vilket ej förslår till nödtorften. Han begär 1748 att antingen få ersättning för sina förluster i egendom med 3.404 dlr eller att få behålla hela lönen. K. M:t anser i remiss till statskontoret och kammarkollegiet 26 okt. s. å. att supplikanten bör vederfaras nåd och hjälp, och remissvaret förordar alternativ två: man fruktar prejudikatverkan av det första. K. M:t beviljar den fulla lönen på livstid 25 nov. s. å.

En inblick i Otto Wilhelms privatliv ges, då hans hustru, Hedvig Malm, hösten 1765 efter hans död hos K. M:t ansöker om pension.²³ Hennes man hade dött 6 juli 1765, och därmed hade den beviljade löneinkomsten upphört. Otto Wilh. hade tjänat kronan från 1701 till 1747, då han efter förlust av egendom och hälsa måst begära avsked och hålla sängen, sedan han i sju år varit utan syn. På akten antecknat "fått pension på beneficiestaten". Bilagt är utdrag ur Randasalmi tingsprotokoll 21 okt. s. å., då O. W. Quensels boupp-teckning inlämnats av fänriken välädle herr Joh. Petter Wright. Hela behållningen uppgick till endast 925 dlr 4 öre *kopparmynt*. Änkan måste avyttra allt för att få bröd. Närvarande ståndspersoner intyggar hennes torftiga belägenhet och behov av en piga till hjälp.

²³ Statskontorets arkiv, Huvudserien: Remisser, pensionsansökningar, RA.

Bouppteckningen, dat. 30 okt. 1765, förrättades av hovsekreteraren och befallningsmannen Hindrich Martini med två nämndemän. Makarna hade inbördes testamente och "välädla" fru Hedvig var enda arvtagare, sedan en fosterson Ephraim Nordstedt, fänrik vid Savolax infanteriregemente, hade dött. Varken fastighet eller konstanter fanns. Bohaget var knappt och slitet, men gediget.

guld: 2 små örringar, 1 signetring med grön sten och utstickning (trol. vapnet), summa 36 dlr kmt

silver: 1 gammal förgyllt bägare, 6 g. skedar, c:a 356 dlr

koppar: 1 bruklig bryggkittel, 1 g. liten soppkittel, 1 g. tekanna, c:a 88,40

tenn: 1 flat tennfat, 2 mindre d:o, 4 än mindre, 1 dussin flata tallrikar, 1/2 dussin sopptallrikar, 1 liten soppskål, 1 tennstop, 1 liten tekanna, s:a 129 dlr

"metall": 1 g. engelsk metallmortel med stöt, 1 g. metallsträckjärn. 13, 16

sängkläder: 3 st. små bolster av gåsfjäder med gammalt hemvävt randigt överdrag, 3 st. dynor med g. parkumsöverdrag, 2 mindre d:o med g. hemvävt randigt överdrag, 2 g. sängtäcken av g. hemvävt blå- och vitrandigt tyg = s:a 98 dlr

gångkläder: 1 blyfärgad mansklädning av kläde, vänd och sliten, 1 svart d:o, lika beskaffad, 1 g. rävskinnspläs med utslitet annat grovt blått klädesöverdrag, s:a 130 dlr

linnekläder: 4 par mer än halvslitna något grova lingarnlakan, 3 par halvslitna fina blaggarnslakan, 2 par fina slitna örngottsvar, 4 halvslitna borddukar av grov dräll, 2 dussin grova servietter av bonddräll, 6 st. handkläden, 6 kvarters långa och lika beskaffade = 103 dlr

husgeråd: 1 g. beslagen ekkista, 1 g. stor dito av furu, 1 g. obeslagen stor kista, 1 liten d:o, 1 g. koffert = 43 dlr

järnredskap: 1 g. stekgryta, 1 mindre gryta, 1 liten d:o, 1 grytfot, 1 halster, 1 stor stekpanna, 1 liten d:o = 25,8 dlr

Summa: 933,4 dlr kmt, avkortning stämpelavgift 26 öre, två nämndemäns arvode och skjuts 6 dlr, de fattigas andel enl. H. B. XVII kap 4 § 4 öre per 100 efter egendomens värde 11,6 dlr

Varken någon skuld eller fordran.

Behållning sålunda 925 dlr 4 öre.

Brodern *Magnus Gabriel Quensel*, släktens mest typiska karolin, föddes 1678 och registreras i S. Jakobs kyrkoräkenskaper döpt 16 okt. med "grev Magni furstinna" (Mari Euphrosine), greve G. Ad. De la Gardie och fröken Hedvig De la G. bl. faddrarna (notisen genom förbiseende uteglömd i PHT 1968—69). Hans officersbana tecknas i korta drag: löjtnant vid Björneborgs läns fördubblings infanteriregemente 11 dec. 1700 (konfirm. 9/3 1701), regementskvartermästare vid garnisonen i Narva 1704, undkom vid Narvas erövring till Kexholm, där han gjorde interimskaptens tjänst, kapten vid H. R. Horns

värvade infanteriregemente 9 aug. 1708, kapten och kompanichef vid Savolax och Nyslotts infanteriregemente 27 febr. 1711, på egen begäran överflyttad till Nylands infanteriregemente 8 maj 1711, död i Brahestad 16 mars 1714.²⁴

En Magnus Gabr. Q:s väl kända insats i kriget är hans tjänstgöring som kapten i garnisonen på Kexholm under belägringen sommaren 1710 och den särskilda uppgift han får vid dess ofrånkomliga fall. Sedan Poltava-Perevolotjna vänt Sveriges vapenlycka och hela politiska situation, kunde tsaren åter vända intresset mot områdena vid Finska viken och dess för hans nyskapade flotta så viktiga hamnar. Det gällde att gardera redan vunna områden mot eventuella svenska anfall från sydöstra Finland, där fästningarna Viborg och Kexholm utgjorde stödjepunkterna. Viborg anfölls redan i mars 1710 men utjärdade ända till junis början, då man måste kapitulera, sedan tsaren själv ditfört folk och förråd. Mot löftet togs besättningen till fånga. Utvecklingen följdes med spänning från Kexholm, dit faran nu nalkades. I maj fick den nitiske överste Stiernschantz kommandot där och sökte med all makt upprusta fästningsverken. Svårt var att få livsmedel, då allmogon inte ville leverera. Bönder, som togs till "bimanskap" i fästningen, rymde i stället med proviant därifrån. Ur garnisonen rymde också musketerare och gemena, först sporadiskt, småningom allt tätare.

I början av juli visade sig ryssarna utanför befästningarna, dess kavalleri kom över "strömmen" och skjutningen började på allvar fr. o. m. 12 juli, då på "vår sida kanonerades dag och natt". Ryssarna vräkte över vallarna bomber, granater och kartescher, men tog också till vapen, som minner om Julius Caesars krig: stenslungor, fasciner och tjärkransar. Allt registreras noga dag för dag i fästningens journal.²⁵ Stiernschantz gav sig själv ut på vallen, t. o. m. då han var sårad, och hjälpte till att inrikta pjäserna. Förgäves väntar man på "succurs". Besättningen — som bl. a. innehöll 9 trumpetare och pipare — decimerades alltmer genom dödsskott, sårskador, sjukdomar och rymningar (inalles 781 "gemene" och hantlangare). Den 26 aug. begär kommandanten ett utlåtande från officerskåren, som i en kort skrift försäkrar, att de gärna och med högsta nöje [!] skulle låta sin sista blodsdroppa uttappas, men finner situationen sådan, att dagtingan vore till mer behållning för K. M:t. Ett slutligt rådslag

²⁴ Militaria: meritförteckning, RA. F. övr. Biografica och Räkenskaper för Nylands inf. reg. 1712—13, KrA; Lewenhaupt, Karl XII:s officerare (1920).

²⁵ Journalen och kommandantens rapport tr. i Quennerstedt, Karolinska krigares dagböcker, del II (1916).

hålls 5 sept., då votering skulle ske. Först uppmanas kapten Quensel att avge sitt "sentement", då han utlåter sig sålunda:

"Sedan staden icke allenast på 9:e weckan hårt varit belägrad, uthan och tillförne någre veckor bloquerad, så är denne garnizonen, som uthom des till 2ne festningars [slottet och stadens befästningar] medh andre uthanverckz besettjande mycket ringa, igenom många svåra arbeten till festningens reparation, till att förtiga en stadig uppvaktning både natt och dagh, kiölden medh rengnetz tilltagande, varandes ej häller någre cachematter all:r varma huus i hela festningen att tillgå, sampt . . . många siuka och blesserade så försvagat att man neppeligen kan medh något skiähl afbijda extremiteten, emedan knekten igenom åfvananförde motiver, icke allenast är blifven mycket matt, uthan murmlande, hvilket man nogsampt sökt på allehanda både onda och goda manier afböija, så vähl publique som private, ja och sielfva förfarenheeten har gifvit ved handen, huru vijda man sig på soldaten förlijta kan, hälst dhe dageliga till fienden öfverlöpa, föruthan många andra af den gemena hopen giorde expressioner, som och, det officern måste drifva dem med prygelen till vallen, enär något alarm varit, under varande tijd är ju åtskillige påster ut- och ingångne, som ej till det ringesta kunnat försäkra oss om någon succours rörelse, mycket mindre tijdige analkande; af dhe många svåre bombers och vallgranaters på vallarne inkast- och inskiutande äro vallarne medh murarne, som af b[ulle]rsten le[er, sand o[ch måss]a är opffört] på dhe stellen derest fienden des approche icke alenast till grafvens bredd fört uthan och des skåttanglar med batterierna förfärdigat hvar vedh nu styckerna allaredan parata liggia — så tillpyntade ehuruvähl man medh möda dem igenlappat, att dhe nu redan af sig till någre fambnar infallit, ja och sielfva pipare-bastionen är till en dhel infallen, det öfriga står lutande, courtinen emellan Fahn- och Svartrunden, är till någre fambnar medh muren och jordevallen infallen af fiendens stenkast, som omöijel. kan repareras, så att man lätteligen kan aftaga, huru mycket dhe brechen skulle uthålla. Strömmen emellan Sergie och Fahnbastion, är till all olycka i denne sommaren så uttärkat, att det ej diupare än till halfva mannen; defension ifrån slättet kan så mycket mindre göras, som den ena linien den andra ej kan bestrycka eller defendera, der till medh är [muren af] bombers inkastande till 8 à 9 fam:r intill strömmen infallen, som äfvenvähl omöijel:n kan repareras, uthom des är alla murar på slättet i gamble tijder uthan kalk af ler och sandh opffört, kommandes än yttermehre der till emedan här fasligit mycket siuka medh blesserade finnes, äro medicamenterne medh plåstret aldeles opgångit, så att dhe i mangell der af måste förgås, hölt elliest i alla måhl h. Öfverstens goda förstellningh för godh, och var villig effter eedzplickt giöra alt effter yttersta förmågo".

Samtliga officerare biföll kapten Quensels sentement, från artilleriet betonades ytterligare det släta förrådet av krut och kulor och att en del med stadigt skjutande gått sönder m. m. Ett hederligt ackord förordades, helst fienden begärt sådant — man kunde framdeles göra bättre tjänst än i denna alldeles "förlåtna" frontfästning.

Man beslöt avfärda kapten Quensel till ryska lägret att "disputen på det tjänligaste avgöra", d. v. s. avtåg med flygande fanor och klingande spel, oväxlade gevär, fri konvoj till Nyslott med avtåg två dagar efter kapitulationen. Man kände tydligen till löftesbrottet vid Viborg. Q. återkom emellertid med Bruces skriftliga försäkran om uppfyllande av dessa punkter.

I brev, dat. Parkumetki 8 april 1711, till generalguvernören en chef begär M. G. Quensel att bli överflyttad från Savolax infanteriregemente på grund av det slätta tillståndet på orten. Sedan sin ankomst, säger han, har han varken njutit lön eller boställe ("den förra lär jag ej få förrän tillkommande år, det senare är alldeles ruinerat") och får nu med hustru och tre barn tigga sig fram på denna svåra orten. Han söker därför transport till Åbo eller Nylands infanteriregemente för att åtminstone få ett hemvist för "dhe fattige mine", som nu måste flytta av och an mellan torpen. Påtecknat à tergo: Brev härom går till överste Johan Stiernschantz. Q. anförde på Nylands regemente Karis kompani och delade lön med den fångne kaptenen Arvid Stierncrantz, så att Q. som tjänstgörande fick 100 dlr och Stierncrantz 50, "som sparas". När denne blivit fånge vid Viborg, hade en annan officer satts i stället, men då denne i sin tur blev ihjälstucken av en underofficer, fick Q. fylla hans plats. Men levnadsförhållandena där tycks ha varit föga bättre. Q. ådrog sig en reprimand, för att han tvångsuttagit 32:15 dlr ränta utan assignation. Som kapten hade han rätt till räntor från Drapvik, Bäckby, Båsa och Fudieby, Murdio och Sortila, tillsammans 128 dlr. Detta ansågs vara "avskattat", då hemmanen egentligen gav mer. Den 16 okt. 1711 rapporterade Q., att av manskapet under överstelöjtnant Taube har blott några få en marker mjukt bröd kvar, största delen äger icke en beta, varken bröd eller sovel.

Magnus Gabriel Q. var gift med Beata Christina Munck, dotter till kapten Anders Munck af Sommernäs [nu = Munck af Fulkila] och Margareta Ramsay. Ett av de tre barnen dog troligen i spädd ålder och även dottern Christina som barn. Dottern Maria Elisabeth blev g. m. major Georg Johan von Köhler, som redan skymtat i arvsfrågan kring quenselska gården. När Magnus Gabriel dött 16 mars 1714, fick lönen behållas till i april [!] och barnen undfå halv lön under ett nådeår.²⁶

²⁶ Militaria: meritförteckning, RA; Biografica och räkensk. för Nylands inf. reg. 1712—13, KrA; Lewenhaupt, Karl XII:s officerare.

Brodern *Lorenz Quensel* f. 1692, kornett vid Livdragonerna, har inte lämnat många spår efter sig. Säkert är, att hans far haft omsorg om honom 1726 i sin då avfattade "disposition", där han sägs vara "av svaga villkor" och därför rekommenderas i sin morbrors åtanke. Han kallas då fänrik — ett tecken på att han i vart fall inom militären inte haft något advancement. Han hörde sannolikt till dem, som blivit "över" vid avmobiliseringen efter kriget. Själv berättar han i skrivelse till överpostdirektören 10 febr. 1727, att han genom greve Horns och baron Lagerbergs "höga förmäle" vore i åtanke hos överdirektören till en postmästarebeställning, om "någon nyttigt yppning" hade varit. Nu ber han om att komma i denna ynnests verkliga åtnjutande, då tjänsten i Halmstad är ledig. Han omtalar att han fått nådigt avsked från Livdragonerna och hänvisar till riksrådet Lagerberg. På akten är tecknat: "svares att för än iag fick dess bref var denne dienst redan bortgifuen".²⁷

Wilhelm Johans enda överlevande dotter, *Maria Agnes Quensel* (f. 1685, † 1760), gifte sig 1713 med regementspastorn Samuel Flodin (f. 1684, † 1738), som slutligen blev kyrkoherde och prost i Lommaryd, Jönk., samt under sitt sista levnadsår riksdagsman. Han var av prästsläkt, men hade studerat i Åbo och Pernau och haft sin första tjänst i östra rikshalvan, där han mitt under rysshottet funnit sin maka. I Pernau hade han exekverat en avhandling, "Athmosphæra", för blivande svågern, professor Conrad Quensel. En av prostparets söner bär tydligen påbrå och ej bara ett namn från moderns släkt. Samuel Conrad Flodin blev jurist men studerade också bergverken i Harz, tjänstgjorde både i Stockholms rådhusrätt och Svea hovrätt och fick slutligen borgmästares namn och värdighet. Han förde protokollet vid Gustav III:s besök på rådhuset i samband med statsvälvningen 1772.²⁸

Wilhelm Johan Quensel hade på nära håll bevittnat reduktionens verkan och rådsväldets nedgång. Både han och hans barn genomlevde enväldets och den svenska stormaktens fall genom stora ofreden. De delade tusendes äventyrliga lott under dessa växlingar, vare sig i civiltjänst eller under vapen. De syns också ha haft sin del i den plikttrohet och sega uthållighet trots hårda villkor, som ej kan fränkännas stormaktstidens folk.

²⁷ Överpostdirektörens arkiv, Skrivelser fr. postkontoret i Lund, RA.

²⁸ Håhl, Linköpings stifts herdaminne, 3 (1847); SBL 16 (1964—66), s. 199 f.

NILS REINHOLD BROCMAN

Till tvåhundraårsminnet av hans död

INA FRIEDLAENDER

Den 25 maj 1770 dog i Stockholm, i en ålder av 39 år, assessorn i Antikvitetsarkivet Nils Reinhold Brocman.

I en skrift ägnat åt "Antikvitetsarkivets och antikvariernas insatser i utforskning av fasta minnesmärken och handskrifter" har E. Nygren givit N. R. Brocman ett högt beröm som den sista länken i den "långa raden av de gamla brevens bevarare och ordnare i stora men outgivna urkundsverk".¹

Både i anseende till Brocmans förtjänster om urkundsforskning och till hans fruktbringande förbindelser med sin tids lärda i såväl Sverige som Danmark är det beklagligt, att ännu ingen biografi existerar som gör rättvisa åt Brocmans säregna personlighet, hans mångsidiga intressen och hans efterlämnade verk.

Om de yttre data i Brocmans liv och om hans viktigare arbeten orienterar G. Danell i SBL VI s. 250. Han har utnyttjat vissa äldre biografiska anteckningar om Brocman,² men ej haft tillgång till den viktigaste, ännu outgivna källan — Brocmans brev till den danske historikern Jacob Langebek (f. 1710, † 1775).

Henrik Schück ger i sin Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademins Historia (VHAAH) en ofta skarpsinnig och i stort sett riktig bedömning av Brocmans person och verk.³ Han har tydligen haft kännedom om betydligt flera av Brocmans brev till Langebek än dem han citerar, men uppläggningsen av Schücks arbete är sådan att läsaren aldrig kan få ett helhetsintryck, utan tvingas leta ihop bitarna om ett och samma ämne ur olika delar av hans stora

¹ E. Nygren, Antikvariernas insats i diplomatariearbetet, i K. Vitterhets-Historie- och Antikvitets Akademiens Årsbok 1950, s. 32—34. — Föreliggande biografi är skriven på grundval av den inventering av N. R. Brocmans diplomatariska samlingar, som förf. gjorde 1948—54 under tjänstgöring hos VHAA:s diplomatariekommitté.

² S. Ålf, "In obitum . . . Nicolai Reinh. Brocman, 1770" (hs X 214, UUB) och G. Gezelius, Försök til et biografiskt lexicon öfver Namnkunnige och Lärde Svenske män, I, 1788, har föga biografiskt värde. J. A. Stechhaus biografi av Brocman citeras endast i den ena av två versioner (hs I b. 66, KB), jfr nedan.

³ Jfr även H. Schück, Minne af Carl Reinhold Berch, i Sv. Akad. Handl. 1912, där Schück redan tagit ställning till Brocman på ungefär samma sätt.

verk. Att översikten över Brocmans arbeten måste betecknas som mindre tillfredsställande beror dels på det svårtillgängliga materialet, dels därpå att Brocman ju endast varit en av de många personerna som måste inordnas i ett större sammanhang.

Schück har förbisett Brocmans personliga utveckling och utvecklingen av hans vetenskapliga intressen och därigenom felbedömt hans arbetens inre samband och tidsföljd (se t. ex. V s. 555); dessutom har han inte lyckats ge varken någon uttömmande eller ens fullt korrekt översikt över Brocmans efterlämnade skrifter. Brocman har inte kastat sig planlöst över de olika ämnen som han under loppet av sitt liv sysslat med utan, med laghistoria som ständig grundval, efter varandra och från bestämda utgångspunkter målmedvetet arbetat med runologi, numismatik och de svenska psalmböckernas historia, samt slutligen ägnat sin uppmärksamhet åt medeltida sigill och vapenbilder.

Bristerna i de ovan nämnda levnadsteckningarna beror främst på att den viktigaste biografiska källan — Brocmans brev till J. Langebek — ännu är outgiven och att hans lärda kvarlätenskap befinner sig i ett ganska oöverskådligt skick.⁴ Är vikten av brev för kännedom om brevskrivarens personlighet i allmänhet stor, gäller detta i särskilt hög grad om N. R. Brocman, som inte blott var en flitig brevskrivare utan också öppen hjärtig och meddelsam om allt som rörde hans egen person och hans familj. Vissa delar av hans korrespondens har dock utnyttjats,⁵ liksom de biografiska anteckningar, som Brocmans halvbroder J. A. Stechau efterlämnat, och vilka alla de som sysslat med Brocman tror sig känna. De föreligger emellertid i två versioner, av vilka endast den yngre hittills uppmärksamats.

Den äldre versionen är den som Stechau, två månader efter Brocmans död med brev den 31 juli 1770 skickat S. L. Gahm till Upp-

⁴ Brocmans brev till Langebek 1755—58, 1759 22/9 är ej bevarade i original, dock har Brocman gjort utdrag ur dem och å dessa antecknat data för Langebeks svar (som ej heller är bevarade). Utdragen förvaras i Vol. M. 10: 8, fasc. "Diverse", KB. Brocmans brev från 1759—70 har ej heller bevarats i original. De förvaras i "Ny K. Saml. 2041 b 4o" i Kongl. Bibl., Köpenhamn: i avskrift (1759—60) och excerpt (1760—70). — Brocmans anteckningar och excerpter rör. historiska, antikvariska och juridiska ämnen samt hans reseberättelser förvaras till största delen i KB, Stockholm, en mindre del i UUB. Excerpter ur Brocmans dagbok 1754 finns likaledes i UUB, Nordin 1038: 10, 4o.

⁵ Brocmans brev till S. Älf och C. C. Gjörwell citeras av Danell i SBL VI, s. 250 ff, brev till Ihre av A. Grape, Ihreska handskriftsamlingen, II, s. 652, jfr även a. a., I, s. 90, not 14, och s. 272 f. Om ett brev till lektorn i Linköping Erik Walbom se nedan not 19.

sala. Den har bevarats i avskrift av Gahm och ingår i S. L. Gahms biografiska samlingar i Uppsala, X 214, UUB. Den yngre versionen, skriven av Stechhaus egen hand, har sannolikt tillkommit på C. C. Gjörwells begäran. Den förvaras bland Gjörwells samlingar i Stockholm, KB, hs. I. b. 66,4^o. Att det rör sig om två självständiga avfattningar framgår av att samma fakta ofta meddelas i annan ordningsföljd, i olika ordalag eller mera utförligt i den ena än i den andra versionen. Viktigare är dock, att vissa uppgifter finns enbart i Gahms, andra enbart i Gjörwells exemplar.

Av Gahms version får man bl. a. veta, att Brocman 1753 från Köpenhamn hemfört "det rara Exemplaret af Ingwar Widfarles Saga" som han sedan lät trycka,⁶ att han 1765 avbrutit Danmarkresan "då han fick höra, att Secreterare-Sysslan i Riks Archivu, efter framledne Cantzli Rådet von Stiernman war blewen ledig", och att han 1766 sökt bibliotekarietjänsten i Lund efter att redan 1752 ha sökt professur i Åbo, vidare att han sommaren 1768 i Drottningens bibliotek i Drottningholm forskade i Axel Oxenstiernas brevväxling "som han ämnade utgiva" m. m.

Endast Gjörwells exemplar av Stechhaus biografi innehåller uppgifter om, att Brocman år 1755 företog en forskningsresa till Köpenhamn, att han efterlämnat opublicerade "Samlingar til en pragmatisk Historia om Norrköping" och att han på egen begäran fått en grav på Solna kyrkogård.

Medan Gahms version avslutas med en utförlig förteckning över Brocmans tryckta och utgivna arbeten, vilka i Gjörwells omnämnas summariskt, har det sistnämnda exemplaret i gengäld ett tillägg om "Ass. Brocmans Förfäder och Anhörige."⁷

Uppgifterna om N. R. Brocmans härstamning hos J. A. Stechau

⁶ Ej originalet, av vilket då endast ett litet fragment lär ha varit bevarat, utan en av Langebek 18 år tidigare tagen avskrift. Jfr Sagan om Ingwar Widfarne, Stockholm 1762, Företalet, s. V.

⁷ Se hs I b. 66, KB. Stechau meddelar en släktlängd, som föregås av en minnesruna i vilken Brocman prisas som forskare:

"En Man, som Landets Häfder väl
af Källor känt och dem beskrifvit.
Det andra fuller förr ock drivvit
Men han bestyrkt med flera skäl."

Släktlängden börjar med 1. Henric Brocman, borgmästare i Hildesheim och slutar med 6. Adam Reinhold Brocman (f. 1706, d. 1734), N. R. Brocmans farfar. Dessutom uppräknas "Adam Reinh. Brookmanns Syskon", däribland Carl Friedrich Br. (f. 1709, d. 1759) vars två ännu levande söner betecknas som de enda manliga representanterna för den eljest utdöda släkten, sedan två söner "icke längesedan på et år" avlidit. En av dessa var C. G. Brocman, amanuens i Antikvitetsarkivet 1766 (f. 9/1 1747, † 19/4 1770).

och Chr. H. Braad har granskats i en uppsats om "Släkten Broocmans ursprung" av H. Hylander, som hävdar, att uppgiften om släktens ursprung från borgmästare Broocman i Hildesheim är felaktig. Hylanders med källor väl belagda utredning tycks emellertid även den behöva rättas på grundval av sådana källor som han ej haft tillgång till.⁸

Brocmans förfäder på fädernet var protestantiska präster som från Tyskland över Livland hade invandrat till Sverige. Hans far, Adam Reinhold Broocman, faktor i Norrköping, var son till prosten i Norrköpings tyska församling Reinhold Broocman († 1738). Han gifte sig 1729 med Christina, dotter till Nicolaus Corylander, kyrkoherde i Styrestad († 1736), och Christina Rehn, dotter till en Norrköpingsborgare. Adam Reinhold och Christina Broocmans ende son föddes 1 nov. 1731 och erhöll namnen Nils Reinhold i anknytning till morfaderns och farfaderns namn.

Lund och Norrköping 1750—1760

Brocman själv börjar sitt "curriculum vitae" med år 1743, då han blev student i Uppsala. Med hänsyn till att han då endast var tolv år gammal förefaller det emellertid vara mera lämpligt att låta berättelsen om hans levnadsöden börja i Lund och dela dem i två tioårsperioder: 1750—1760 och 1760—1770, d. v. s. tiden före och efter Brocmans anställning vid Antikvitetsarkivet i Stockholm i maj 1760.

Det första decenniet tillbringade Brocman som student, magister (1751) och juris docens (1758) i Lund, varifrån han företog resor till Köpenhamn (1752 och 1755), Östersjöländerna (1753/54), Småland (1756), Jönköping (1758) och Norrköping. I denna sin hemstad vistades han under somrarna och bosatte sig slutligen där sommaren 1758. Härifrån företog han en forskningsresa till grannstaden Linköping 1759 och begav sig våren 1760 efter långa förberedelser till Stockholm för att där söka sin lycka.

För åren 1750—1753 finns en utförlig studiedagbok av Brocman kompletterad med tillägg från åren 1754—57 och därjämte Stechaus biografi. Den viktigaste händelsen var onekligen resan till Köpenhamn 1752 och Brocmans bekantskap med "Kongl. Danske Sällska-

⁸ Se H. Hylander i Norrköpings Tidningar 27 okt. 1951. Hylander har bl. a. inte haft kännedom om en större samling av Brocmanska familjepapper samt excerpter ur äldre tyska arbeten rörande N. R. Brocmans förfäder, som förvaras i slutet av vol. M 10: 4, KB.

pets till nordiska Historiens och Språkets Förbättring” föreståndare Geheime Archivarien Jacob Langebek, som skulle bli hans mentor och vän.⁹

Östersjöresan. Redan 1753—1754 följde Brocman i egenskap av Langebeks medarbetare honom genom den östra delen av Syd- och Mellansverige och sedan till Finland, Balticum, och norra Tyskland.¹⁰ Langebeks fascinerande personlighet och hans eminenta lärodom har utan tvivel bidragit till att utveckla och forma Brocmans vetenskapliga begåvning. Vad han, med denne läromästare, såg och lärde sig på dessa strövtåg genom främmande kyrkor, arkiv och bibliotek blev bestämmande för hela hans livsgärning.

När Langebek 23 mars 1753 fick sin ansökan om att få göra en utländsk forskningsresa beviljad, lämnade han tillsammans med ritaren S. Abildgaard och en tjänare 17 april Köpenhamn för att bege sig till Sverige. Sina intryck från Lund, dit han anlände 20 april, meddelar Langebek i brev till vännen T. Klevenfeldt av den 1 maj och nämner här för första gången Magister Brocman, som Klevenfeldt introducerat för honom året förut i Köpenhamn.

Langebek bodde i Lund i universitetsbibliotekarien Joh. Corylanders hus. Denne var morbror till N. R. Brocman och självfallet fick den då 22-årige unge magistern tillfälle att stifta närmare bekantskap med den lärde danske gästen. Langebek måste genast ha fattat tycke för Brocman. När han 22 maj lämnade Lund för att bege sig till Öland och Gotland, befann sig Brocman redan i hans sällskap. ”De adskillige Vandskeligheder, som denne tour fører med sig, ere os meget lettede ved Mag. Brocmans Omgång, som baade er meget munter under weis, og veed paa en ret artig Maade at omgaaes sine Landsmænd”, skriver Langebek 7 juni från Visby.¹¹ Han meddelar samtidigt, att han varken i Kristianstad, Karlshamn, Karlskrona eller Kalmar funnit något av det slag han söker. Det skulle

⁹ Brocmans dagbok från 1750—53, med tillägg från 1754, 56, 57, som fördes på latin, utgör vol. I. b. 67, 40, KB. Brocmans besök i Köpenhamn 1752 omnämnes i Stechaus biografi I b. 66, KB, därefter i utdrag citerat hos Schück VHAAH, V, s. 472 f.

¹⁰ Om den för Sveriges vidkommande mera betydelsefulla första delen av resan underrättar Langebeks dagbok (utgiven av R. Nyerup i ”Langebekiana”, Köpenhamn 1794) och ”Breve fra Langebek” av H. Fr. Rørdam, Köpenhamn 1895. Citeras *L. dagb.* resp. *L.* med uppgift av utgåvans brevnnummer. Brocmans resedagbok, som skrevs på svenska, omfattar endast resans utländska del och tiden 27 juni till 29 dec. 1754 (Nordin 1088: 10, UUB). Omn. hos Schück VHAAH, V, s. 476, not. Tryckt i utdrag av K. G. Leinberg i Bidrag till kännedom af vårt land, IV (1888). Den delen som gäller Balticum har utgivits av A. Loit i Svio-Estonica, 1954. Citeras ovan ”Br. Dagb.”.

¹¹ *L. dagb.*, s. 123, och *L. n* 83 och 88.

bli Brocman förbehållet att tio år senare på resan till Danmark 1764 göra rika fynd bl. a. i Kristianstads stads arkiv.¹²

På Gotland, dit resenärerna anlände den 7 juni, stannade man fem veckor, ty här fanns ju många "antikviteter" att studera. Över Öland, Kalmar, Västervik och Söderköping kom sällskapet 19 juli till Norrköping. Härifrån företogs forskningsresor till bl. a. Linköping, Skänninge och Vadstena, för att beskåda allehanda fornlämningar och för att hos lärda män få se gamla handskrifter, bl. a. hos biskop Rhyzelius i Linköping "som endnu i sin høie Alderdom sidder og skriver".¹³

I oktober reste Langebek till Köpenhamn. Efter att där ha ingått förlovning återkom han 11 nov., med justitierådstiteln, åtföljd av sin fästlös släkting C. F. Klarup, som därefter ansluter sig till hans följe, förmodligen som kopist. "Den 16-de imod Middag reiste fra Norkøping med Mag. Brocman, Msr. Abildgaard, Msr. Klarup og min tiener paa 3 Vogne" antecknar Langebek i sin dagbok. Den 16 nov. anlände sällskapet till Stockholm och tog in hos en guldsmed på Västerlånggatan i Gamla stan.¹⁴

Efter visiter hos inflytelserika personer, bl. a. hos Antikvitetsarkivets sekreterare C. R. Berch, orienterade sig Langebek i Kungl. Bibliotekets, Antikvitets- och Kansliarkivens skatter och fann dem så stora, att han undarde hur han skulle hinna med allt arbete under den stundande vintern. Han lyckades övertala biblioteks- och arkivcheferna att få något "af deres gamle Papirer" — pergamentsbrev och handskrifter — till hemlån¹⁵ och nu tog en omfattande avskrivningsverksamhet vid i Langebeks logi. Den sköttes i huvudsak av Brocman.

Langebek själv var upptagen med att skaffa fram material, spåra upp handskrifter, knyta förbindelser med samlare och söka förvärva handskrifter och böcker på auktioner och hos privatpersoner.

Langebeks plan, att — innan han skulle bege sig över havet till Finland och vidare till "Lyffland, Preussen, Pommern och Mecklen-

¹² Se nedan s. 57 med not 38.

¹³ L. dagb. s. 169—174 och L. n 92. Om en medeltida kopiebok hos biskop Rhyzelius se E. Nygren, *Registra Ecclesiae Lincopensis*, 1941 s. 98 f. Ang. gravinskrifter i Skänninge och i Vadstena jfr S. Gardell, *Gravmonument från Sveriges medeltid 1937, 1945/46*.

¹⁴ L. dagb. s. 184 f. och s. 186. Langebek flyttade 8 dec. till Drottninggatan "hvor den preussiske Minister havde boet" (L. Dagb. s. 191), men tycks ännu ett par gånger ha bytt bostad. Jfr a. a. 9/3 1754, s. 202.

¹⁵ L. n 97 av den 1/1 1754 och L. dagb. ss. 189—208 (12 dec. 1753—24 april 1754). Den 30 mars och 24 april mottog Langebek lifländska dokument.

burg” — tillbringa en hel månad i Uppsala gick om intet genom att Abildgaard blev sjuk våren 1754. Man fick nöja sig med knappa två dygn — 28 och 29 juni — under vilka Langebek ”intet profiterade” på grund av att bibliotekarierna var på landet och hade tagit nycklarna med sig.

Medan Langebek först 25 jan. 1755, strax efter sin hemkomst, ger en sammanfattning av hela resan, för Brocman utförliga anteckningar i sin dagbok. Den börjar 27 juni 1754 med avresan från Stockholm och slutar i Roskilde den 20 december s. å. Med minutiös noggrannhet noterar Brocman alla ankomst- och avresetider, uppger priser på förtäring och skjuts, berättar om härbergen och färdvägar, ja om allt som han hör och ser av landskap, bebyggelse, redskap, klädedräkt och föda i de länder de resande passera. Han glömmet visst inte resans egentliga mål — antikviteterna, men berättar främst om kyrkor, likstenar m. fl. fasta föremål, mera sällan om gamla brev och handskrifter.

I *Finland* där resenärerna uppehöll sig fjorton dagar i *Åbo* och dess omgivningar, fann de inte många antikviteter ”som Finland och eljest på sådana ting är nog magert”. Brocman antecknar dock flera gravinskrifter från kyrkor i *Åbo*, *Randamäki* och *Perno*. I *Randamäki*, där han såg ”St. Hindrichs bild hollandes sit egit hufwud i handen”, fanns fragment av gamla psalterier samt det s. k. *Missale Aboense*, tryckt 1488 av Bartholomäus Gothan. I *Åbo*, vars Akademi har ”goda professores 12 a 17 stycken” och vars studerande indelas i *Fenni* och *Sveogothi*, lyckades man få medeltida originaldokument till avskrivning. Således hade professor Mennander en påvebulla av Bonifacius VIII 24 febr. 1296 i original, nämligen den berömda ”*Clericis laicos*”, professor Scarin kunde uppvakta med två pappersbrev från 17 april 1463 och 12 juni 1490, professor Prytz med en dansk lagbok ”skrefwen 1580 el. förr, hwari Sultan i Babylon Balthasars bref til K. Christopher”.¹⁶

Intet av dessa dokument omnämns av Langebek, som i gengäld i

¹⁶ C. F. Mennander, prof. i Åbo 2/10 1746, sedermera biskop i Åbo och ärkebiskop i Uppsala. Bullan är tryckt i *Dipl. Suecanum* vol. II nr 1160 efter avskrift från 1344. Att det i Åbo funnits ett originalexemplar är av stort intresse. Det skänktes sedan av Mennander till universitetsbiblioteket i Åbo; se H. G. Porthan, *Historia Bibliothecae (Åbo 1771—87)* omtr. i *Opera selecta*, 3 (1867), s. 139—140. Efter detta original, som ursprungligen tillhört Uppsala domkyrka, trycktes bullan redan 1703 i Petter Dijkmans *Antiquitates Ecclesiasticae*, s. 288 f. — Sultan Balthasars brev, av vilket flera texter är kända, är tryckt av J. Messenius i ”*Theatrum Nobilitatis*”, 1616, s. 122—123.

sin dagbok meddelar exakta data för mötena med Scarin, Mennander m. fl. professorer och att resenärerna i sällskap med dessa her- rar 12 juli besökt Åbo slott och arsenalen: "NB saae paa Arsenalet liggende en hoben Exemplarer af Heimskringla og andre Peringskiölds och Hadorfs Verker, som der med mera slige Skrifter har i finske Campagner været taget udaf til Cartescher."¹⁷

Den 17 juli begav man sig över bl. a. Virmo, Helsingfors, Perno, Villmanstrand och Viborg till Petersburg. I *Viborg* fick man hos borgmästaren se flera nu i Finlands riksarkiv förvarade medeltids- brev, men "Borgmästaren understod sig icke at lade mig faae Copie af nogen af disse" säger Langebek.

Petersburg, grundlagt år 1703, besöktes för att man ville se det namnkunniga nya residenset. Ehuru där ännu inte hunnit bli något lärdomssäte, fanns dock redan en vetenskapsakademi och lärda män. Hos professor Müller, som hade givit ut en "Samlung russischer Geschichte", fanns ryska krönikor, och man kunde inhämta upp- lysningar om arkiven i Moskva. Efter en nära två veckors vistelse lämnade resenärerna Petersburg 11 aug.¹⁸

I *Reval* blev uppehållet knappast längre, 17—30 aug., men desto mera givande. Några av stadens framstående jurister ägde värde- fulla avskriftsamlingar av gamla stadslagar. Då staden inte hade någon skriven lag, utan fick anlita utdrag ur sina gamla privilegier — förklarar Brocman — vinnlade sig juristerna om att upplägga avskrifter av dylika utdrag eller "Corpora [privilegiorum]" och upp- skattade i ännu högre grad sådana som gått i arv från förfäderna. Revals kyrkor med många gravvårdar, stadens värdefulla bibliotek och dess ärevördiga gillen med sina medeltida skrårordningar om- nämns också.

I *Riga*, en stad "bygd efter det aldra äldsta manér i Norden", såg man 6—22 sept. på gamla kyrkor och epitafier. Biblioteket med ca 4 000 volymer innehöll några handskrifter, "dock inga historica". Resan från Riga till Memel, 23—30 sept., föranledde endast Broc- man till en mängd folkloristiska iakttagelser.

I *Königsberg*, dit man anlände 3 okt., och i många andra tyska städer, främst Danzig, Stettin, Greifswald och Rostock, gjorde de

¹⁷ Jfr B. Broomé, Patronpapperet — ett stycke arkivhistoria (Svenska arkiv- samfundets skriftserie, nr 6, Stockholm 1961, s. 3 ff.).

¹⁸ Brocmans anteckningar om Petersburg finns i hans dagbok, ff. 20—23. Langebek beskriver i sin dagbok, s. 234 ff., stadens gator och byggnader, skildrar Vetenskapsakademien med dess bibliotek om 40 000 volymer, mynt- kabinet, tryckeri och naturvetenskapliga samlingar.

stora biblioteken och de akademiska forskningarna intryck på Brocman. I Stettin besökte han "deres Archiv, hwaribland äfwen något som angår Swenska Pommern bestående av 4 à 500 Permebref, borde en commission af bägge parter revidera; men är ännu därvid icke något uträttat."

Efter att ha besökt Stralsund, Rostock, Wismar och Lübeck kom resenärerna sista november till Hamburg, där Brocman observerar "små Korsvärkshus som utanför Stockholm åt norr". I dec. anträd- des hemresan över Slesvig—Flensburg—Haderslev—den danska tul- len i Assens—Odense—Ringsted och Roskilde, om vars domkyrka Brocman gör sin sista anteckning. Sannolikt stannade han hos Lange- bek till efter nyåret och återvände först i slutet av jan. 1755 till Lund.

Det av Langebek och Brocman hemförda materialet från Öster- sjöresan, som bl. a. innehåller excerpter av "Livonica", var rikt och skiftande. Ehuru själva dokumenten blott i ringa mån bidra till kännedomen om Sveriges medeltidshistoria, bildar de excerpterade källorna dock ett viktigt kapitel i svensk historiografi. Excerpterna kompletteras av ett avsevärt antal sigillritningar av S. Abildgaards hand, som förvaras i Danmarks Rigsarkiv. De kopierades 1767 på Brocmans initiativ av ritaren C. G. G. Hilfeling och utgöra nu VHAA:s volym "Svenska sigill från medeltiden".

Kunde Langebek berömma sig av att ha fått "3 à 4 000 Stykker Diplomata och gamla Documenter i den Danske, Svenske og andre vore Naboers Historie, næstan alle af Originaler eller autentique Codices afskrevne", hade också Brocman all anledning att vara nöjd med den diplomatariska skörd som han gjort för egen räkning. Den bestod av allehanda förteckningar och excerpter, nu förvarade i KB:s Historisk-Topografiska samling M:10 och M:10 a, medan de flesta avskrifter av hans hand införlivades med Langebeks samlingar och återfinns i "Langebeks Diplomatarium" i Köpenhamn.

Brocmans omdöme om den vetenskapliga och litterära nivån i de länder som han besökt kommer till uttryck i det brev som han strax efter hemkomsten till Lund skrivit till en vän. Han beklagar, att han inte kan meddela några litterära och andra nyheter, ty "Bar- barer äro de flesta av dessa nationer och ganska främmande för vetenskaperna". Om tyskarna tror han, att vännen kan bättre under- rätta sig ur deras egna publikationer än genom meddelanden av en

resande som hastigt passerat landet.¹⁹

Tiden före och efter Östersjöresan delade Brocman mellan juridiska studier och historiskt-antikvariska intressen. Lärjunge till den framstående juristen Nehrman blev Brocman 1754 juris adjunkt, presiderade 1757 för en juridisk disputation och blev 1758 juris docens.²⁰ Redan tidigt hade han börjat excerpetera juridiska texter i Lund och 1753/54 i Stockholm och företog i juli—nov. 1755 en resa till Köpenhamn för att "excerpetera, copiera och conferera åtskilliga handscr. samlingar til nordiska laghistorien".²¹ Med dessa förarbeten fortsatte han även på 1760-talet.

Dessutom sysslade Brocman i Lund med historiska källor, både med handskrifter och med fasta minnesmärken, sedan han efter sin hemkomst 1755 blivit betrodd med "Upseende öfwer de äldsta grafstenars och monumenters Afritning i Lunds domkyrka". I Brocmans samlingar finnas bl. a. avskrifter och excerpter ur Lunds domkyrkas "röda bok" (Vol. "Diplomata et litterae regum etc. capitulo Lundensi", LUB) daterade 1755 och en utförlig beskrivning av själva brevboken som varit "häfftadt uti rött paper och hafwer jag derföre kallat henne röda boken".

Både 1756 och 1757 tillbringade Brocman sommarmånaderna i Norrköping och passade på att samtidigt dels sköta sin hälsa med brunnskurer i Medevi dels på resan fram och åter inventera olika slags antikviteter. I maj och juni 1757 skrev Brocman till Langebek, att han tänkte lämna Lund och bosätta sig i Norrköping. Detta beslut fattades säkerligen i samband med att han blev förbigången och en annan (Samuel Cronander) blev utnämnd till juris adjunct vid Lunds universitet.

I det första bevarade brevet från Norrköping, 3 febr. 1759, bekräftar Brocman sin önskan att bosätta sig i sin hemstad. Han skulle ärva sin mormors egendom, köpa styvfaderns fastigheter i staden och bli medägare i dennes tobaksfabrik. Emellertid behövdes pengar för att kunna realisera dessa planer, och Brocman ber Langebek att låna

¹⁹ Ett odaterat koncept av detta latinska brev förvaras i vol. M 10: 8, KB. Mottagaren kan med ledning av Stechaus biografi (X 214, UUB) identifieras med Eric Walbom, prost i Vallerstad, då (1755) lektor i Linköping.

²⁰ Jfr Brocmans dagbok I b. 67, KB och Stechaus biografi I b. 66, KB, båda refererade av Schüeck, VHAAH, V, s. 474. Se även Stechaus andra biografi, X 214, f. 244v, UUB.

²¹ Om sina förarbeten till laghistorien har Brocman redogjort i en inläga till Lagkommissionen 1760 16/12, där han nämner sina forskningar i Stockholm 1753/54 och i Köpenhamn 1755 samt senare "wid Kl. Academien i Lund och flerstädes i Riket". Inlagan med en lista över Brocmans avskrifter och excerpter förvaras bland "Oordnade Kommittéhandlingar" n 247 i RA.

honom 3 000 rdr på sex år mot bl. a. hans bibliotek som säkerhet, vars värde han uppskattar till ett halvt tusen rdr. Den 14 mars upprepar Brocman sin begäran, försäkrar, att han noga övervägt alla affärstransaktionerna — varom Langebek förefaller ha yttrat vissa betänkligheter — och anför som motiv för sina planer bl. a. hälsoskäl. Han tror, att han i Norrköpings goda klimat skulle kunna återvinna sin under Östersjöresan genom förkylning undergrävda hälsa, att han därefter lättare skulle kunna bli professor eller ämbetsman, ja t. o. m. skulle kunna tänka på äktenskap. Den 11 april ber han åter om lånet, den här gången dock endast på ett år.

Langebeks svar av 25 febr. och 21 april, vars data han enligt sin vana antecknat på Brocmans brev 3 febr. och 11 april,²² är inte bevarade, ej heller det brev, där han, sannolikt i okt., meddelat Brocman sin sons Fredriks födelse. När Brocman 31 okt. gratulerar den lycklige fadern, tackar han samtidigt för ett "subsidium", som denne ställt i utsikt för honom. Det förefaller som om Langebek då och då bistått sin unge vän med smärre penningssummor,²³ men antingen inte kunnat eller inte velat ställa någon större summa till hans förfogande. Brocman meddelar också, att han nyligen köpt ett rusthåll i stadens närhet och att han hoppas den instundande vintern kunna bege sig till Stockholm. För att inte behöva uppträda som tiggare måste han skaffa sig nya kläder.

Tre månader senare, 12 jan. 1760, skriver Brocman, fortfarande från Norrköping, att han ovillkorligen skall resa till Stockholm i febr. Han arbetar ännu på sin bok om Norrköping, vars öden han hunnit skildra fram till Gustav I:s död. Först tryckt i Norrköpings Tidningar för åren 1758 och 1759 som "Berättelse om Norrköpings Alder och Åtskilliga Öden" utkom Brocmans arbete 1760 som bok med titeln "Norrköpings början och äldre Öden".²⁴

²² Ett brev mellan Stockholm och Köpenhamn tog på den tiden minst fem dygn. Langebek tackar t. ex. 16 aug. 1769 för Brocmans brev av 11 aug. som han just mottagit. Ofta var det på väg betydligt längre.

²³ I brev av 1760 2/4 (L. n 138) nämner Langebek, att han "i fior gjorde min kiære Hr. Magister et lille Tilbud i Penge Sager" och erbjuder att vid behov ge "dette og mere".

²⁴ Warmholtz nr 444. Jfr Fr. Hertzman, Historisk-Statistisk beskrifning öfver Norrköpings stad etc., Norrköping 1866, s. V, och A. Nordén, Norrköpings Medeltid, 1917, sid. 1. Brocmans avskriftsamling av 73 Norrköpingbrev 1330—1533 är bevarad i original i vol. E 165, UUB, och i en avskrift i vol. Westin 1027, UUB, verkställd av C. H. Braad efter Brocmans död, under titeln "Diplomatarium Norcopense, samlat af framledne Assessoren i Kl. Antiq. Archivet N. R. Brocman 1333 (!), 1533. 73 st. 4°". Det är detta "Diplomatarium Norcopense" som Hertzman haft kunskap om. Nordén har icke sett det.

Stockholm 1760—1770

Med Stockholm som fast bostad förflyter det sista decenniet av Brocmans korta levnad. Som kanslist och sedermera assessor i Antikvitetsarkivet utför han kopierings- och katalogiseringsarbeten, avbrutna av kortare och längre forskningsresor: till Strängnäs och Linköping (1760), Hälsingland (1763), Blekinge, Skåne och Danmark (1764/65), Jönköping och Uppsala (1767), Norrköping ej medräknat, som Brocman visserligen främst besökt i familjeangelägenheter, dock utan att någonsin förlora "antikviteterna" ur sikte. "Utan rörelse wantrifs jag" skriver han till Langebek 20 maj 1767 och planerar ännu i april 1770 en Danmarkresa.

När Brocman i slutet av febr. 1760 kom till Stockholm, var det närmast i avsikt att komplettera sina materialsamlingar till Laghistorien och "Opus Diplomaticum Sveciae" och att ta upp ett lån till ett fastighetsköp i Norrköping. Men han visste, att Stockholm var en plats, där man kunde göra sin lycka, och han misstog sig ej. Han anmälde sig som sökande till den just ledigblivna amanuensposten vid Antikvitetsarkivet och fick den under det att andra sökande blev förbigångna, däribland S. Loenbom och N. Wessman. Den sistnämndes förtret gick så långt, att han i en besk kritik över Brocmans arbete om runstenar, i vilket han frångått de vedertagna kriterierna om runornas ursprung, nära nog beskyllde honom för landsförräderi.²⁵ Man ansåg, inte utan skäl, att Brocmans bekantskap med flera lärda män i Köpenhamn, i synnerhet med Langebek, föranlett Kanslikollegiets ledamöter att ge honom nämnda befattning. Avogheten, som konkurrenterna kände mot Brocman på grund av hans danska orientering, bidrog å andra sidan till att han småningom blev överkänslig och ofördragsam mot sin omgivning, samtidigt som han mer och mer sökte stöd och tröst hos Langebek.

Ehuru Wessman inte hunnit publicera sina anmärkningar — han dog 5 maj 1763 — måste Brocman ha fått kännedom om hans och andra likasinnades mening, ty Langebek framförde i sitt svar på ett ej bevarat brev från Brocman redan 1760 sitt beklagande över "at det Vendskab, som er imellem oss, skal være Honom en Anstøde Steen hos en og anden af Hans Landsmænd", och när han 22 dec. 1762 berömmar "Hr Secretairens" undersökning om runorna till-

²⁵ Brocmans undersökning "Om inga Runstenar i Sverige före Christendomen blifwit ristede" (orig. i Neschers Samling, Fm 62, KB), som han i maj 1760 överlämnade till riksrådet greve G. Bonde, kom ut i tryck hösten 1762 som bilaga till utgåvan av hans "Ingvar Vidtarnes Saga".

lägger han: "Det kommer meget an paa at være raisonable og ikke hugse paa, hvad Landsmand man er, naar man skriver noget i vor gamle Historie."²⁶

Denna upplysningstidens vidare syn på vetenskapen och patriotismen motsvarade helt Brocmans egen. Mitt under väntan på sin befodringsfullmakt förklarar han i brev till Langebek 10—13 juni 1760, att, hur än hans liv komme att gestalta sig, hans uppgift alltid skulle bli att tjäna vetenskapen och fosterlandet, vilket för honom sträcker sig från fädernehemmet, Norrköping, Östergötland och Sverige utöver hela världen: "Patria est 1mo Domus paterna, 2do Norcopia, 3^{io} O. G. et tota Svecia, 4° Tota Terra."

Redan i juni, innan Brocman mottagit sitt officiella diplom som kanslist i Antikvitetsarkivet, hade han börjat sin tjänstgöring med att kopiera pergamentsbrev i den på 1680-talet bildade "Miscellanea"-samlingen. Denna bestod av ca 4 000 medeltida s. k. "privata" pergamentsbrev, i kronologisk ordning sammanförda i ca 85 numrerade knippor. Inte nöjd med att breven i knipporna 1—15 redan förelåg i form av "Extracter" eller utdrag, började Brocman att i folio kopiera breven fr. o. m. första knippan och att förse sina avskrifter med innehållsrubriker och sigillritningar. I juli begav han sig på en resa genom Uppland och Södermanland "til at närmare uträda wissa Runstenar, som förmenas upplysa Ingwar Widfarles Saga".

Brocmans ekonomiska villkor beredde honom redan från början stora bekymmer. Några tillgångar från Norrköping hade han ej, kanslistlönen var liten och kunde ej räcka för hans behov. Road av böcker ville han på intet vis försaka möjligheten att komplettera sitt redan stora bibliotek genom köp på auktioner. Ibland fick han hjälp av Langebek. Varnad av Berch för att missbruka sin gynnares frikostighet fann Brocman på en utväg: han skulle i framtiden låta inköpa böcker genom tredje person.

Då det gällde att öka sina inkomster, försökte Brocman att få medel till utgivning av en svensk laghistoria på grundval av sina excerpt-samlingar. I dec. 1760 ingav han en ansökan till Lagkommissionen och till Kanslikollegiet, dock utan resultat. Langebeks råd, att hellre använda sin flit till ett "Opus Diplomaticum Sveciae", återgår på ett redan 1757 företaget försök att intressera riksrådet greve Bonde för utgivandet av ett dylikt verk. Planens förverkligande lyckades inte då och skulle ej heller lyckas, när Brocman begärde anslag från

²⁶ L. n 168: 176.

1765/66 års riksdag. ”Opus Diplomaticum Sveciae eller en Samling af så många i Sverige utfärdade öppna Bref, som kunnat finnas och uppspanas, alt ifrån deras första bruk til Reformations-Tiden, antingen utförl. eller i utdrag” nämnes bland Brocmans ofullbordade arbeten. Materialet är så gott som fullständigt bevarat, främst i 4°-samlingen, KB, och innehåller ännu många outnyttjade bidrag till vår egen tids diplomatarieutgivning.

Vid årsskiftet 1762/63 utnämndes Brocman till assessor utan lön och fick befattningen som femte bibliotekarie. Sin gratulation till vännens befordran avslutar Langebek med önskan om god hälsa och ”en vaker og vælmaaende Brud inclusive, hvilken Sag nu ikke bør sættes alt for længe ud”.²⁷ Brocmans hälsa var inte den bästa och just våren 1762 gjorde sig hans gamla sjukdom åter påmind. De giftermålsplaner som han ännu ett år tidigare umgåtts med, men redan då överlätit åt Guds försyn att ordna, synes Brocman aldrig mer ha återupptagit. Han hade våren 1761 meddelat Langebek, att han ämnade ta en rik flicka till hustru, 26 år gammal, men mera hängiven åt religion än åt världsliga ting, dock redan efter två månader utan närmare förklaring låtit vännen veta, att han givit upp sina giftastankar.²⁸

Brocmans ”förnöjda sinne”, hans brinnande intresse för vetenskapen och hans företagsamhet kom däremot som bäst till sin rätt efter hans nya befordran. Han ämnar — så skriver han till Langebek — kopiera samtliga medeltidsbrev i den stora ”Miscellanea”-samlingen och jämföra Örnhielms, omkr. 1690-talet tillkomna, avskriftsamling om 12 digra volymer med originalen, för att använda allt detta material till en Antikvitetsarkivets historia som i sin tur skulle bli en lämplig utgångspunkt för laghistorien.

Av detta digra program hann Brocman ej slutföra ens den första delen. Själva uppgiften var ju alltför krävande och dessutom togs hans tid i anspråk av en rad forskningsresor.

Den 23 juli 1763 anträdde Brocman i sällskap med Antikvitetsarkivets ritare O. Rehn en resa till *Hälsingland*. Man tog vägen över Järva, Vassunda, Uppsala, Tierp och Älvkarleby till Gävle, där de båda resenärerna 4 aug. utverkade ett cirkulär till myndigheterna i de orter de ville besöka att lämna dem sitt understöd även vid eventuell försändning av antikviteter till Stockholm. Resans egentliga mål var att undersöka ”jättegravar” i Forsa socken i Hälsingland. Brocman

²⁷ L. n 169: 176.

²⁸ Brocmans brev till Langebek 15 maj och 31 juli 1761.

hade 1762 fått läsa "Doctor Wetterstens förunderliga berättelse öfwer de fundna Jätte-Benrangel" samt ett brev från prosten Lenaeus i Delsbo till kyrkoherden i Hög, N. Wettersten, som handlade om ett "stort Benrangel" i Estuna, vilket syntes lika litet trovärdigt.²⁹

Från Gävle torde resan ha gått över Skog—Söderala—Norråla—Enånger—Njutånger till Hudiksvall. Härifrån var det bekvämast att nå både Forsa och andra orter såsom Hög, Tuna, Jättendal, m. fl. och här tycks Brocman och Rehn i augusti ha gjort ett mera varaktigt uppehåll. Under den tidens färder med hästskjuts var längre och kortare raster ofrånkomliga. Därför erbjöds Brocman både på uppresan och senare flerfaldiga tillfällen att spana efter "antikviteter", under det att Rehn med skicklig penna och utsökt smak fyllde blad efter blad med skisser av kyrkor och kulturföremål, runstenar, stensättningar och bondgårdar.³⁰

Från Hälsingland fortsatte man till Medelpad, där Njurunda, Sundsvall, Timrå, Orsil och Tuna besöktes. Man återvände till Hälsingland och kom över Hassela, Delsbo, Järvsö, Undersvik, Bollnäs, Segersta och Skog till Gävle. Härifrån fortsattes hemvägen sannolikt sjöledes, till Älvkarleby, Öregrund och därefter över Östhammar, Ununge—Edsbro—Rimbo och Estuna—Gottröra—Uppsala till Stockholm, dit Brocman och Rehn anlände den 14 sept.

Brocman hade all anledning att vara belåten med sin resa. I redogörelsen för undersökningarna i Forsa, som han inlämnade till Kanslikollegiet i juni 1765, kunde han avfärda alla teorier om jättarna och deras gravar som rena fantasier. Desto rikare fynd hade han gjort i fråga om antikviteter av olika slag och i synnerhet av "goda Manuskrifter och autentique Diplomata", av vilka han uppger sig ha avskrivit "väl 100 stycken innan reformationen".³¹ En utförlig förteckning över brevfynden visar, att Brocman haft tillgång till ett stort antal enskilda samlingar och att han åtnjutit tillmötesgående

²⁹ N. Wettersten, Forsa och Högs ålder och värde, utg. Stockholm 1901 efter orig. i UUB, Nordin 299: 17. Om Brocmans "Extract utur Magister Wetterstens skrift . . . om Jättegrafvarna" se Schück, a. a., V, s. 157.

³⁰ En del av dessa kolorerade tuschteckningar, de flesta daterade 1763 och försedda med initialerna N. R. B. och O. R., utgöra Tab. I—XXX av ett i KB, Fe 23 förvarat häfte. Enligt Brocmans brev till Langebek 13/1 och 8/5 1764 var antalet illustrationer 46; Stechau uppger i sin biografi "50 tabeller". De utgjorde bilagan till den i nästa not citerade reseberättelsen. Ett tjugotal akvareller med delvis samma motiv, signerade av Olof Rehn 1763, ingår som N° 20, 26 och 74—91 i samlingsbandet F m 18, KB.

³¹ Jfr "Berättelse om åtskillige Alderdoms Lämningar i Anledning af den . . . förrättade Resa till Hälsingland a^o 1763" (F e 23 p. 45, KB). En förkortad version har tryckts i Svenska Magasinet 1760, oktober.

av många personer, vilka han tacksamt kommer ihåg i sin reseberättelse. I Hudviksvall visar honom magister Sundström sin stora dokumentsamling,³² genom prosten O. J. Bromans dotterson får Brocman ta del av morfaderns beskrivning av Hälsingland, som han kallar "Glysisvallur", och häradshövdingen i Medelpad C. M. Björner ger honom tillfälle att studera sin 1750 avlidne broders, assessorn vid Antikvitetsarkivet E. J. Biörners, samlingar i arkivet på Orsil, Timrå socken, en mil norr om Sundsvall.³³

Flera kyrkoherdar hade också hjälpt Brocman och lovat att även i fortsättningen meddela om brev- och andra fynd. Pastor Martin Rogstadius i Färila t. ex. skickade honom en förteckning över fyra medeltidsbrev och över flera liturgiska böcker från 1500-talets början, däribland ett "Psalterium Daudis", tryckt 1570. Troligen var det detta exemplar som Brocman skickat Langebek. Han hade sannerligen efterkommit vännens uppmaning före sin avresa att inte glömma honom.³⁴

För att hjälpa upp sin ekonomi hade Brocman redan före Hälsinglandresan åtagit sig att för 1 000 plåtar kmt uppehålla förvaltarposten i den då nyinrättade fajansfabriken vid Marieberg och hade från Norrmalm flyttat till Kungsholmen.³⁵ Efter hemkomsten fortsatte han dock tjänstgöringen i Antikvitetsarkivet och sysslar vintern 1763/64 i de kalla lokalerna med kopiering av pergamentsbrev.

I dec. 1763 dog Brocmans mor, och med hennes bortgång tog familjeidyllen i Norrköping slut. Vid försök att rädda föräldrahemmet och annan familjeegendom som stod i fara att offras för styvfaderns skulder råkade Brocman i strid med denne och började, Langebeks avrådan till trots, en process som varade i många år, kostade oändligt mycket pengar och berövade Brocman en god del av hans arbetsro.³⁶

³² J. E. Sundström, f. 1730 i Gästrikland, i början av 1770-talet konrektor och rektor i Hudiksvall, flyttade som lektor i hebreiska och grekiska vid gymnasiet 1775 till Gävle. Största delen av hans samlingar förintades i Gävle stads brand 1776, resten förvarades i Gävle stads bibliotek, men förstördes vid en ny brandolycka 1869. En del av de förlorade medeltidsbrevens är kända genom bl. a. Brocmans avskrifter.

³³ O. J. Bromans (1676—1750) manuskript av "Glysisvallur" om 681 sidor in f^o har utgivits av Gestrike-Hälsinge nation, Uppsala 1912—1947. — Jfr E. Dahlgren, Arkivalierna på Orsil (Donum Boëthianum 1950), s. 101 f.

³⁴ Breve fra Langebek 1763 29/6 och 1764 25/7 (s. 367 och 379).

³⁵ Från 4 okt. 1763 till 17 juli 1764 är breven till Langebek daterade från Marieberg. G. H. Stråle, Mariebergs historia och tillverkningar, Stockholm 1880, nämner ingenting om Brocmans verksamhet där.

³⁶ Om moderns gärning för familjen skriver Brocman till Langebek 13/1 1764 och presenterar i brevet sina fem syskon.

Samtidigt som han i jan. 1764 inlämnade sin berättelse om Hälsinglandsresan anhöll Brocman hos Kanslikollegiet om medel till en Danmarksresa för att där samla material till ett "Opus Diplomaticum Septentrionis" — en urkundsbok för Norden. Han avsåg sig nu sin syssla vid Mariebergfabriken, och efter att ha mottagit sitt resepass men inga pengar anträdde han omkring 1 aug. med uppehåll i Norrköping och flera städer i Blekinge och Skåne färden till Köpenhamn, dit han torde ha anlant 8 okt.

Under sin fyra månader långa vistelse i den danska huvudstaden bodde Brocman i Langebeks hus. Detta medförde ett närmande mellan de båda vännerna, som bl. a. gjorde att även Brocman hädanefter använder sitt modersmål i breven till Langebek. Fram till sept. 1764 är hans brev skrivna på latin,³⁷ fr. o. m. febr. 1765 på svenska. Att det klassiska "tu" (Du) ersattes med "Herr Justitierådet" hade emellertid i samband med andra formaliteter dessvärre till följd, att Brocmans svenska brev verkar betydligt stelare än hans latinska.

Även från Sydsverige och Danmark kom Brocman hem med ett rikt stoff till egna arbeten³⁸ och sysslade sommaren 1765 bl. a. med en psalmbokshistoria och med "Myntkonstens Början och äldre Öden i Norden".

Hans nya försök att förbättra sin ekonomi ledde ej till något nämnvärt resultat. Hoppet om att från Riksdagen få anslag till sitt "Opus Diplomaticum" slog fel, chefsposten vid Riksarkivet efter A. A. v. Stiernman († 2 mars 1765) tillföll en annan — friherre G. Ribbing — och Brocmans onekligen mindre väl överlagda förslag till Antikvitetsarkivets chef C. R. Berch, att bli hans vikarie, ådrog honom dennes ovilja. Brocman å sin sida blev stött över Berchs förebråelser med anspelningar på hans utländska förbindelser, och betraktade honom från denna tidpunkt som sin fiende. I brev till Langebek nämner han nu Berch i en lätt spefull ton, men knappast i avsikt att, som H. Schück menar, "på ett ganska insidiöst sätt" söka uppreta Langebek mot Berch. Däremot har Schück säkert rätt, när han kallar Brocman "trots sin begåvning ej så litet naiv".³⁹

Brocman var ingen diplomat utan talade lika öppet ut inför Berch som inför Langebek eller vilken annan person som helst. Men medan

³⁷ Stechau intygar, att Brocman redan som femårig gosse undervisades i latin av en lärare i vars hus "alla talte latin, ända till och med Tienstefolcket".

³⁸ Brocmans reseberättelse, daterad 26 mars 1765, i KB, i renskrift (F e 24) och i koncept (M 10: 8 fasc. Diverse).

³⁹ Schücks framställning av "Brocmans manipulationer" bygger i stort sett på dennes brev av mars—juli 1765, anförda i utdrag i vol. V, s. 241—243.

det av naturliga skäl fanns många anledningar att råka i olyckliga meningsskiljaktigheter med chefen eller med människor som han mötte i det dagliga livet, saknades dylika helt i hans förhållande till Langebek. Brocmans innerliga tilgivenhet och obegränsade vördnad för den äldre vännen besvarades av Langebek med uppriktig sympati, som i breven framträder i många hjärtliga och finkänsliga yttranden och i välmenta, förståndiga råd; men att vänskapen icke var alldeles fri från egennytta och att Langebek aldrig velat göra några uppoffringar för Brocman synes denne ha varit ur stånd att lägga märke till. Å andra sidan vände Brocman inte för att, när ingen utväg fanns, genomdriva sina planer med ett slags naiv djärvhet, stick i stäv mot den vördade vännens råd och önskemål. Så t. ex. när han mot Langebeks önskan skickade sin ritare Hilfeling till Köpenhamn för att där avrita vissa sigill.

I juli 1765 hade Brocman flyttat från Kungsholmen till Smedgatan, ej långt från "Norrmalmstorg" (Gustav Adolfs torg)⁴⁰ och uppger sig nu ha "nog gen väg till Archivum" som då var inhyst i nordvästra delen av kungliga slottet.

När han 23 okt. 1765 blir utnämnd till ordinarie assessor med translators lön (800 dlr smt årligen) skriver Brocman vid årets slut belåtet till Langebek: "År min Inkomst liten så är min Frihet desto större och en icke ringa Satisfaction, att gott och förståndigt folk med mera Beröm ihugkommer mig." Till hans närmaste umgänge hörde då t. ex. Olof Celsius d. y., kyrkoherde i S:t Jakobs församling, kansli-rådet Sten af Rabbe, som han kallar sina vänner, och landshövding Daniel Tilas, en hans gynnare som förser honom med "antiquiteter".

Även hösten 1766 kunde Brocman glädja sig åt en ej oväsentlig framgång. Hans förslag om reorganisation av Antikvitetsarkivet, Riksarkivet och Biblioteket bifölls av "Mindre sekrete Deputationen" och därmed uppfylldes hans önskan att få anställa en amanuens. De ekonomiska villkoren var emellertid så dåliga att ingen ville anta posten, tills Brocman våren 1767 lyckades övertala sin halvbroder J. A. Stechau att tjänstgöra som hans amanuens.

⁴⁰ Var Brocman bott i Stockholm 1760 och fram till sept. 1761 är inte känt. I brev till Langebek meddelar han 1761 9/9, att han i slutet av månaden flyttat till Norrmalm ("ad ultimum fere suburbium boreale"), 1763 26/7 att han flyttat till Marieberg, 1765 10/5, att han bor "långt ifrån Staden", men den 23/7 s. å. har han "tingat Rum här in til archivum på Smedgatan". 1766 15/4 måste han "åter flytta til et ställe där jag förr bot wid Drottninggatan et stycke längre ned än Gref Fris(?) förr bodde", då det hus där han nu bor blev sålt. Sist nämner han sin bostad på Drottninggatan 1769 12/12, och troligen var det här han dog i maj 1770.

Stechaus första uppgift blev att fortsätta Brocmans arbete med kopieringen av *Miscellanea*-brev. Medan Brocman vid sidan av många andra sysslor inte hunnit avverka mer än 25 knippor hade Stechau till våren 1770 avskrivit "1500 gamla Diplomata eller munkebref och därunder utkastat deras ännu behållna Sigiller".⁴¹ Han fortsatte kopieringen t. o. m. knippe 52 varefter — sannolikt efter Brocmans död — "extracter" eller utdrag av knipporna 53—60 gjordes. Stechau var också med om att samla och kopiera en serie lånade eller nyförvärvade brev, kallade "Acquisitiones Novissimae", I och II, som likaledes fullbordades efter Brocmans död. Han hjälpte till med renskrivning av Brocmans arbeten, med excerpiering och kopiering av diverse handskrifter, bl. a. sådana som ägdes av O. Rabenius (1766 professor i juridik i Uppsala, † 1772) och av O. Celsius d. y., Brocmans goda vän, som själv var ivrig samlare och som genom giftermål med en dotter till A. A. v. Stiernman kommit i besittning av sin svärfars stora bibliotek.

I brev till Langebek meddelar Brocman 21 april 1769, att Stechau "kopierar . . . Svecia Augusta, Venerabilis et Illustris i 2 stora tomer in Folio, däri alla Konungar, Drottningar, furstar, Bisk., herrar och adelsmän i Sverige förekomma . . ." och berättar två månader senare, att han fått låna v. Stiernmans andra del av "Höfdingaminnnet" till komplettering av sitt arbete, som uppges omfatta åren "1000 til 1625 då riddarhuset inrättades". Planen till ett på urkundsmaterial byggt register över medeltida ståndspersoner har sannolikt kommit från Berch, utförandet förefaller dock att ha lagts i assessor Brocmans händer.⁴²

Sina många intressen och kunskaper hade Brocman våren 1767 utökat med ett ämne som han dittills sysslat med endast vid sidan om. "Nu har jag ok fåt Smak för Sigiller" skriver han till Langebek i ett brev, i vilket han utvecklar sina planer på en ny Danmarksresa och tillägger: "En ritare lærer jag få med, fastän alt går för egen räkning." Resan anträdde i maj, men Brocman kom inte längre än till Jönköping. Här fick han meddelande om att han förlorat processen mot styvfadern och därmed all sin egendom i Norrköping. Den häf-

⁴¹ Detta arbete anmäldes till Kanslikollegiet i memorial 1770 26/3. Tr. Schück, V, s. 449 ff (efter E IV: 13, RA).

⁴² Schück, V, S. 350 f, räknar "Svecia Augusta" till C. R. Berchs arbeten. De båda volymerna är dock till största delen skrivna med Stechaus handstil, senare kompletterade av P. Hellman. Att arbetet utfördes under Brocmans överinseende framgår av vissa konceptfragment bland Brocmans papper i M 10: 8 och M 10: 12, KB.

tiga chocken medförde en försämring i Brocmans hälsa och tvingade honom att skyndsamt återvända hem.⁴³

Resan hade dock inte varit helt förgäves, ty Brocman hade i Jönköping m. fl. orter, som han passerat, låtit avrita sigillerna på de medeltida brev, som han tidigare (1753 och 1758) kopierat. Ritaren som medföljt honom var hans landsman, den sedermera berömde C. G. G. Hilffeling, då en fattig "konduktör", vars talang Brocman upptäckt. Hilffeling var verksam för Brocman som ritare och kopist från våren 1765 till sommaren 1767 då han, med Brocmans goda minne, reste till Köpenhamn för att där kopiera Abildgaards teckningar av sigillerna från Vadstenabreven (1753). Så snart Brocman i början av 1769 hade mottagit dessa ritningar begärde han kopior av de Skånska lekmanasigillerna och upprepade sin begäran 3 april 1770, det sista brevet som han skrivit till Langebek. Eftersom Brocman samtidigt aviserade sin förestående resa till Köpenhamn, svarade Langebek, att han ville uppskjuta avritningen till Brocmans ankomst. Den resan blev emellertid inte av.⁴⁴

Alltifrån Jönköpingsresan hade Brocman börjat klaga över sitt dåliga hälsotillstånd. Han tvingas nu anförtro uppköpen på bokauktioner för Langebek och andra danska uppdragsgivare åt Stechau, som också ombesörjer avsändningen av böckerna till Köpenhamn. Trots detta skriver han 17 nov. 1769 till Langebek med anledning av sin mynthisoria, som han önskar fortsätta: "Jag sätter mine g[am]le Tankar intet mål förr än döden gör det." Dessutom beslutar Brocman att ge ut flera hundra originalbrev från rikskanslern Axel Oxenstierna som han spårat upp på olika håll. Men detta jätteföretag förblev, som så många andra, ofullbordat.⁴⁵

Efter en blodstörtning sommaren 1769 börjar Brocman ana, att hans dagar är räknade, och han sätter upp "et slags Testamente". Langebek, som av Brocman själv och av svenska resenärer fått under rättelse om detta sakernas tillstånd, ger i brev 7 okt. med förunderlig öppenhet tillkänna, att han hoppas bli arvinge "til Hans Collectanea i den Danske Lov-Historie og hvad Han ellers finder tienligt att unde

⁴³ Orsaken till resans avbrott uppger Brocman själv i brev till Langebek 1767 20/6 och i sin reseberättelse (Fe 25, s. 2 KB), i utdrag tryckt Schück, V, s. 494 ff.

⁴⁴ Om sigillritningarna se närmare C. G. U. Scheffer, N. R. Brocman och hans Collectanea heraldica (Archivistica et Mediævistica, 1956, s. 337 ff.).

⁴⁵ I brev till Langebek 1768 31/5, 26/7, 20/9 och 29/11 meddelar Brocman om sina fynd och omtalar sina utgivningsplaner: "Et Företal ärnar jag om min Hjälte sätta framför hans Bref." Axel Oxenstiernas brevväxling har utgivits först i vår tid med början från 1884.

mig af sine samlede Papirer". Brocman bemöter vännens begäran likaledes utan sentimentalitet. Han säger sig i sitt omkr. 1 juli "på ett ark Paper" uppsatta testamente ha förordnat, att ett sedan 1753 förseglat paket skulle sändas till Langebek, och han menar, att detta borde helst ske genast, hellre än "med en Bagatelle gifwa folket anledning at tänka något oss ovärdigt". Sina skrifter, både danska och svenska, har han "ärnat vårt fattiga och föragtade antiquitetsarchivo" och tillägger: "Af detta torde Herr J-rådet närmare ärinna sig och mig när något annat Tal oss emellan warit om mina Collectanea i Danska el. Swenska Laghistorien." Brocman skulle visst sätta värde på att få sitt material bearbetat av vännen, men eftersom ju denne själv ägde största delen av det, tror han att "Herr Just.rådet såsom Patriot för hela nordiska historien icke lærer ogilla min Tanka".⁴⁶ Langebek avslutar denna makabra kontrovers med lugnande ord och påpekar, att han endast velat rädda Brocmans "Collectanea" från att förkomma i Sverige genom brist på intresse för dansk rättshistoria.⁴⁷

På Langebeks inrådan avstod Brocman från att "I anseende till all den chicane" som vederfarits Stechau, ändra sitt testamente till förmån för "Palmsköldiska Archivet i Upsala" och undertecknade 23 maj 1770 i närvaro av bl. a. kanslirådet Rabbe det testamente i vilket han till Antikvitetsarkivet donerade sina "handskrefna papper" samt böcker med egenhändiga annotationer.⁴⁸ Brocmans övriga böcker såldes på auktion i mars 1771 "i Huset N:o 57 i lilla Watu-Gränden" i Stockholm. Katalogen upptager bortåt 1 600 nummer tryckta böcker, däribland incunabler, och 16 manuskript.

Rationalism, blandad med äkta fromhet, var sannolikt orsaken till att Brocman blivit nästan utan fruktan inför döden. Med många exempel av lungsjukdom för ögonen, inte minst bland sina närmaste anförvanter, hade han sedan länge vid flera tillfällen väntat sin egen hädanfärd. Knappt trettio år gammal skrev han 31 okt. 1759 till Langebek om möjligheten av en tidig död. Han var, så gott en människa förmår, förberedd för den, när han 25 maj 1770 slöt sina ögon, sannolikt i det hus på Drottninggatan där han bott de sista åren.

Stechau intygar, att Brocman en månad före sin död själv utsett ett gravställe på Solna kyrkogård, "warest han ock ligger begrafwen,

⁴⁶ Breve fra Langebek 1769 7/10, s. 469 f. Brocmans brev 1769 20/10 är tr. i utdrag Schück, V, s. 503 ff (efter orig. i E IV: 13, RA).

⁴⁷ Breve fra Langebek 1769 28/10, s. 472 f.

⁴⁸ Gahm X 214, f. 240 f UUB. Ormslingan å Brocmans gravsten är avbildad å f. 267.

som en efter hans egen Begäran där upsat Stenwård äfwen intygar". Gravstenen hade formen av en runsten, och i en ormslinga hade Stechau låtit hugga följande av honom författade inskription i runor.⁴⁹

"Nils Reinhold Brocman Assessor vid Antikvitetsarchivum hvilar under denne sten. Han afled i Stockholm år efter Christi ankomst i uerlden siuttonhundra siuttio den tiugufemte mai framboren den förste november siuttonhundra trettioet i Norkiöbing Johan Adolf Stechau hans halfbroder och lerjunge riste dessa runor af tacksamhet til hans minne."

När Chr. Gjörwell som åldring 1807 gjorde en promenad till Solna och satte sig att vila på en av kyrkogårdens soffor, upptäckte han Brocmans gravsten. "På stenen läses, at han var född d. 1. Nov. och at han dog d. 21 Maji samt därunder de sanna orden: Nullo retractabilis Busto."⁵⁰

I dag, 200 år efter Brocmans död, sökes hans grav förgäves på Solna kyrkogård, där dock ett antal likstenar av samma och högre ålder trotsat tidens gång.

⁴⁹ Ormslingan är avbildad i Gahm X 214, f. 267, UUB.

⁵⁰ Med "bustum" betecknades i det klassiska latinet den plats där den döde brändes och begrovs. Gjörwells uppgift, att dödsdagen varit den 21 maj, beror på felläsning av runinskriften.

OLOF RYDEBERG — EN MÅNGSYSSLARE FRÅN 1800-TALETS FÖRRA HÄLFT

AV HENNING WIESLANDER

För att komplettera en släktutredning sökte jag en del biografiska detaljer rörande en kvinnlig släktmedlem, som i början av 1800-talet lämnat sin småländska hembygd och blivit gift med en häradshövding Rydeberg i Skåne. Lyckligtvis tycks det inte ha funnits så många skånska häradshövdingar med namnet Rydeberg och jag behövde inte söka länge. I Sjöströms matrikel över Skånska nationen före afdelningarnas tid 1682—1832 fann jag de data jag behövde — och litet till.

Häradshövdingens fullständiga namn var Martin Ludolph Rydeberg (f. 1762, † 1829), hans domsaga var Oxie, Skytts och Vemmenhögs härad, han ägde och bebodde Rydeholm — som han väl själv givit namn åt — i Anderslövs socken, och han hade 1826 ingått äktenskap — det tredje — med Juliana Charlotta Svensson, d. v. s. den sökta "faster Lotten".

Det framgick vidare, att häradshövdingens andra fru, född Catharina Schrewelius, avled 1823 och efterlämnade tre då omyndiga barn. Änkemannen såg sig därför snart nog om efter någon, som kunde överta ansvaret för hemmet och barnen. Han fann vad han sökte på den nära Anderslöv belägna herrgården Stora Markie, där småländskan Charlotte Svensson var anställd som "husmamsell" hos friherrinnan Stiernblad. Och 1826 blev demoiselle Charlotte, som sagt, husmor på Rydeholm och styvmor åt de tre barnen Rydeberg, den 15-årige Olof Anton Arcadius och de yngre systrarna Anna Vilhelmina Catharina och Maria Alexandra Elisabeth.

Häradshövdingens nya giftermål blev emellertid inte långvarigt. Han dog redan 1829, och då "faster Lotten" enligt familjtraditionen var ganska välsituerad, då hon senare som änka återvände till Småland, fanns det en viss anledning att ta del av bouppteckningen efter den avlidne häradshövding Rydeberg. Den visade sig vara ett omfattande aktstycke, som utom förteckningen över dödsboets ansevliga tillgångar även innehöll vissa testamentariska föreskrifter angående kvarlåtenskapens fördelning mellan änkan och barnen. Utom egendomen Rydeholm ägde Rydeberg flera hemman både i hem-

Anderslövs gästgivargård.

socknen och i grannsocknarna Fru Alstad och Grönby samt dessutom gästgivargården i Anderslöv, som också var tingsställe. Ännu idag bär denna välkända byggnad ovanför huvudingången en stenplatta med inskriptionen "Byggt år 1812 af ägaren M. L. Rydeberg".

De föreskrifter angående boets delning, vilka återges i bouppteck-

ningen, innebär, att kvarlåtenskapen skulle delas lika mellan de fyra efterlevande, alltså med en fjärdedel vardera, samt vidare att änkefru Rydeberg skulle övertaga förmynderskapet för de omyndiga barnen. Detta var ju en ganska naturlig åtgärd, men sedan följer en passus, som kommer en läsare att spetsa öronen

”——— hafvandes Herr Häradshöfdingen i öfrigt förklarar sin vilja och fasta beslut, att dess sohn Olof icke skall sjelf få emottaga dispositionen öfver hvad honom i arf tillkommer förrän han uppnått trettio års ålder och visar prof på stadga och förnuftig hushållning, och hvilket får ankomma på Fru Häradshöfdingskan och de af henne till biträde utsedde gode mäns bedömande, och om desse gemensamt finna betänkligheter dervid, att Herr Olof Rydeberg vid 30 års ålder sjelf emottager sin egendoms förvaltning bör tiden dertill ytterligare förlängas. ———”

Dessa häradshövdingens rigorösa bestämmelser stimulerade givetvis till att söka en förklaring på faderns stränghet. Det visade sig snart, att den unge mannen sannerligen var en *connaissance à faire*, betydligt mera intressant än den småländska tant, som undersökningen ursprungligen gällde. Vi skall emellertid först se, hur den närmaste framtiden tedde sig för familjen.

Förmynderskapet blev för änkefru Rydebergs vidkommande icke långvarigt. Vid Vemmenhögs häradsrätts sommarting i juli 1831 inlämnades en skrivelse från den avlidne häradshövdingens broder, rådmannen i Landskrona häradshövdingen Per Rydeberg, vari bl. a. anföres, att änkefru Charlotta Rydeberg på grund av sin välvilja mot sina styvbarn förklarar sig villig att överflytta förmynderskapet för dessa på farbrodern

”——— så länge och intill dess någon af min broders efterlämnade 2nne döttrar ingått äktenskap ——— samt /då/ min svägerska begärt att på mig få öfverlåta det henne uppdragna förmynderskapet öfver min brorson Olof och brorsdotter Wilhelmina, af hvilka den senare redan¹ och den förre snart blifver skild från hennes omvårdnad och i anseende till ålder och övriga omständigheter den samma icke vidare tarfvar, vill jag äfven härutinnan gå min svägerskas billiga önskan till mötes och förklarar mig alltså villig till ett slikt förmynderskap, om respektive Domstolen mig dertill förordnar. ———”

Häradsrätten beslöt i enlighet härmed, men redan efter ett år hade farbrodern tröttnat och förmynderskapet överflyttades vid sommartinget 1832 till häradshövding A. Ekerholm, på grund av de skäl, som framfördes av Olof Rydeberg själv i en skrivelse, daterad Malmö

¹ Hon hade då som 16-årig tagit ut lysning för giftermål med löjtnant H. C. Siöcrona.

23/5 1832. Det heter där:

”Som jag numera uppnått myndig ålder och således icke mera tarfvar det förmyndarebiträde som min käre farbror ——— Per Rydeberg sig åtagit ——— så ock då jag enligt min afl. käre faders ——— testamenteriska förordnande icke förrän vid 30 års ålder får disponera mina efter honom tillkommande arfsrättigheter ——— som hufvudsakligen består af fastigheten Rydesholm, samt jag finner att handhafvandet såväl som upp-bärandet och dispositionen af de rättigheter som ——— mig tillfaller ——— skulle min farbror ——— bli besvärliga, har jag med dess och min kära styfmors samtycke öfverenskommit med herr häradshöfdingen A. Ekerholm, att han åtager sig förvaltningen och dispositionen af mina arfsrättigheter ———.”

Det synes då närmast ha gällt omhänderhavandet av Rydeholms gård, ett uppdrag som för häradshövding Ekerholm inte blev långvarigt då kronolänsmannen och auditören Grönvall redan 1833 flyttade dit, inom kort som ägare.

Enligt Anderslövs kyrkböcker upplöstes det Rydebergska hemmet definitivt 1832—33. Änkefru Rydeberg flyttade med sin yngsta styvdotter till Malmö, — därifrån hon snart nog begav sig till hembygden i Småland — den andra dottern gifte sig snart med sin löjtnant, och sonen Olof, som anges vara student i Lund, begärde flyttningsbetyg till Stockholm. Det är denne unge mans fortsatta levnadsbana vi nu skall försöka följa, inte bara för att av nyfikenhet se efter i vad mån faderns misstroende till sonens sinne för ”stadga och förnuftig hushållning” var berättigat utan framför allt för det curriculum vitae, som anges i Sjöströms matrikel över Blekingska nationen och som tycks väl motivera det epitet han där får, ”tusenkonstnär”.

Matrikel och kyrkböcker upplyser, att Olof Anton Arcadius Rydeberg föddes 1811 12/1. Han kom till Lund redan höstterminen 1827 — alltså två år före faderns död — och att han då inte skrevs in i den skånska utan i den blekingska nationen berodde tydligen på att dess dåvarande notarie, J. G. Schrewelius (sedermera juris professor), var hans nära frände på modernet. I nationens handskrivna matrikel, nu i universitetsbiblioteket, kan man i detalj följa den unge novitiens första år vid akademien. Som ”tillärnadt genus vitae” angav han ”jurist”, men enligt matrikelns anteckningar började han med att läsa teologi och avlade också 1828 ”teologisk examen”. Det anges vidare, att han därefter studerade matematik, latin och svenska, men ingenting nämnes om juridiken i de annars mycket utförliga uppgifterna i matrikeln, som t. o. m. upplyser om att han den första tiden bodde hos professor Bring. Är det kanske sonens

tydliga obenägenhet för juridik och hans flyktiga studier i olika andra ämnen som vållat faderns misshag? Hur som helst, från höstterminen 1829 — samma år som fadern dog — saknas i nationspapperen varje uppgift om några bedrivna studier, och vad unge Rydeberg under de närmast följande åren sysslat med undandrar sig vår kännedom. Trots flyttningsbetyget till Stockholm tycks det inte blivit någon varaktigare vistelse där; enligt uppgift från Stockholms stadsarkiv är ingen inflyttning antecknad.

Med utgångspunkt från de ganska knapphändiga data, som Sjöström anför, har i det följande ett försök gjorts att något mera detaljerat följa den unge mannens, som det visar sig, mycket växlingsrika liv och leverne, som förde honom in på flera olika områden. Men därom kunde ju fadern ingenting veta och de dubier han hyste om sonens stadga måste alltså ha andra grunder, som man väl nu knappast kan få någon klarhet i.

För att gå i ordning med frågorna, så meddelar Sjöström till att börja med, att Olof Rydeberg tidigt var verksam inom 1830-talets experimenterande med inhemsk sockertillverkning. I Eilif Sylvans utförliga historik över den svenska betsockerindustrin (I, Malmö 1932) omnämnes också "en f. d. student Olof Rydeberg, som genom fleråriga studier i utlandet, bl. a. vid Lindbergers undervisningsanstalt i Budapest, utbildat sig till sockertekniker". I korthet berör Sylvan vidare en till Kungl. Maj:t ställd ansökan från Rydeberg om ett statligt lån för anläggande av en sockerfabrik. I denna skrivelse lämnar Rydeberg en del upplysningar, som kastar ett visst ljus över hans förehavanden, efter det att han givit de akademiska studierna på båten. Dessutom framför han sina ganska avancerade synpunkter på dåtida lantbruksproblem, som icke saknar intresse. Det kan därför vara motiverat att här relativt utförligt återge det hittills icke publicerade aktstycket, som i avskrift ställts till förfogande av Svenska Sockerbolagets arkiv. Det är daterat i augusti 1838.

"Under loppet af året 1834 och första hälften av 1835 och 1837 företog jag åtskilliga resor i Preussen, Böhmen, Ungern och Mähren hvilka hade till föremål att taga kännedom om Hvitbetors odling och de olika metoderna att af detta råämne producera råsocker. — — — Hemkommen anskaffade jag för egne medel ej obetydligt kostsamma redskap och uppställde hösten 1837 en liten experimentalfabrik i Helsingborg för att pröfva mina inhämtade kunskaper och äfven se i hvad mån den utomlands så vinstgifvande handteringen kunde passa för våra förhållanden eller vore förmånlig att här etablera. Genom Landshöfdinge Embetet i Malmö och Christianstads Län offentliggjorde kungörelser inbjöds Allmogem att kostnadsfritt deltaga

i mine försöksarbeten, och att lära det som i min förmåga stod att meddela undervisning om.

Under den tid jag fortsatte mina arbeten i Helsingborg hedrades jag genom närvaron af både Ståndspersoner och Allmoge från Sverige äfvensom af några bland Polytechniska skolans i Köpenhamn elever samt bönder från Seeland och Fyen. — — — Sednare på året 1837 kallades jag af den nyligen i Landskrona inrättade Sockerfabrikens² actieägare för att sätta denna fabrik i verksamhet. — — — i början af innevarande år anträdde jag ytterligare en utländsk resa för att få tillfälle se de så rättvist med beröm omtalade franska fabrikerna, och så besökte jag de berömdaste fabrikanter i trakterna af Valenciennes, Cambrai, Arras och Lille och uppehöll mig senare i Paris för att i dervarande Mechaniska Constructeurs verkstäder noga taga kännedom om Machinläran och Machiners Construction med afseende på hvitsockerfabriker — — —.

Öfvertygad om den directe både moraliska och oekonomiska fördel tillskyndade den åkerbrukande delen af nationen genom att i stället för den med största oändamålsenlighet snart sagdt öfver hela landet idkade, till sina följder omoraliska brännerihanteringen skänka åt Lantbruksinteresseset någon binäring, hvilken afsåge producerandet af ett fabricat, som med godt samvete kunde tillåtas uttränga brännevinets tillverkning, ämnar jag på någon för enskild förmögenhet köpt dertill passande Landtegendom inrätta en Hvitbets Sockerfabrik, som icke blott skulle indirect såsom exempel verka denna handterings införande i landet utan äfven direct genom det tillfälle mine förvärfvade kunskaper och min fabrik skulle erbjuda Landtbrukaren att anställa jemnförelser mellan ej mindre den vinst han som bränvinsfabricant, jag som Sockerfabricant, vore i stånd att bereda oss af vår jord och ladugård, hvartill Sockerfabriken lemnar ett närande foderaffall, än emellan fördelen att producera en vara, hvars priser fluctuera jemförelsevis med hvad bränvinspriserna äro underkastade och som föranleder vingleri och osäkerhet i beräkningen af en egendoms afkastning. Äfven skulle min fabrik, den jag tänker förlägga till medlersta delarne af landet³ hvars population behöfver och har håg för industriella företag, blifva en undervisningsanstalt för sådana personer, som ville bilda sig till verkmästare i sockerfabrikshandteringen, och tänker jag sjelf uteslutande leda min fabriks operationer och de personers undervisning som anlita mig.

Hvitbetssockerfabrikationen är en handtering, som — — — efter min tanke bör utöfvas af Landtmannen, ty en fabrik bygd endast på inköp af hvitbetor hotas med obestånd, — — — då fabrikanter ej äger någon garanti att ej nejdens jordbrukare antingen icke odla betor eller också uppstegra priset och såmedelst tvinga honom till passivitet; — — — att jag således i motsats till hvad som skett med de för närvarande existerande fabrikerna i

² 1836 hade ett bolag bildats av bl. a. greve N. A. Barck och generaladjutanten baron B. Cederström för att starta en betsockerfabrik på egendomen Säbyholm i närheten av Landskrona.

³ Det är inte omöjligt att R. därvid tänkte på Småland, där hans styvmor förvärvat en gård ej långt från Gårdsby, där en tidigare betsockerpionjär, baron Rappe, försökt betodling.

N:o 232.

Kungörelse.

Herr Mechanicus O. Rydeberg, som sistledne hade företagit en resa till Ungern, för att inhämta kännedom om Herr Lindbergs Method, att i smält, utan fastfamma apparater och maskiner, tillverka Socker af hvitbetor, har nu till Fäderneslandet återkommit samt tillbudit sig, att, utan särskild betalning, lämna undervisning och fullständig kännedom om Råsocker beredningen åt Tio personer af allmogen inom detta Län; äfvensom Herr Rydeberg tillkännogifvit, att det skall stå en hvar Ståndsperson fritt, att emot 100 R Banco få deltaga i undervisningen och inhämta nödige kunskaper för anläggande och ledande af en Fabrik efter Herr Lindbergs Method. Detta Patriotiska anbud, lifa hedrande för Herr Rydeberg, som nyttigt för det allmänna, har Landshöfdinge Embetet velat kungöra; och må de af allmogen, som vilja deltaga i ofwonnande undervisning, här låta anteckna sig inom nästa månads utgång hwarest framdeles skall meddelas underrättelse om stället, der undervisningen kommer att ega rum.

Christianstads Lands-Tingli den 29 Augusti 1837.

På Landshöfdinge-Embets Wägnar.

J. N. Bråkenhielm.

C. Bergschöld.

Malmö och Landskrona önskar förlägga min fabrik på Landet torde ofvan anförde skäl kunna rättfärdiga. — — —."

Hans ansökan "för att kunna uppträda verksam för mitt fädernesland" avsåg ett anslag av 20 000 rdr rgs, men den föranledde icke någon Kungl. Maj:ts åtgärd.

Den lilla "experimental-fabriken" i Helsingborg synes icke satt några spår i stadens lokalhistoria, trots erbjudandet i länskungörelserna från Malmö och Kristianstad (augusti 1837) att "utan särskild betalning lämna undervisning och fullständig kännedom om råsockerberedningen åt tio personer af allmogen — — —" eller åt envar ståndsperson emot 100 Rdr Banco.

I början av 1839 satte emellertid Rydeberg i gång en sockerfabrik, trots det uteblivna statliga lånet. Tvärtemot de synpunkter, som han framlagt i sin skrivelse, att en sockerfabrik borde förläggas till landsbygden, blev det i Lund som han realiserade sina planer. Om detta företags start citerar Sylvan en "dramatisk" samtida skildring av lantbruksförfattaren Alexis Noring, som skriver:

"Den i Lund anlagde fabriken företer i sanning ett bland de märkvärdigare fenomenen på Skånes industriella horisont. I medio av mars månad i år [1839] föreslås bildandet af ett bolag för anläggande av en vitbetssockerfabrik och en aktieteckning öppnas för sådant ändamål, men tre dagar därefter är den föreslagna summan fulltecknad och det av personer boende uti staden — i november månad samma år står redan en fabrik i full gång på egen inköpt tomtplats av nära ett tndls rymd, i eget nybyggt stenhus med nyanskaffade apparater från det minsta till det största, med ett i högar upplagt förlag av nära en million skålpund vitbetor, för det mesta odlade i närheten av staden, beräknade att i vinter förarbetas till socker, allt ordnat på 7 månader för en summa av 15 à 16 000 rdr b:co. Bolaget är baserat på 122 aktier à 100 rdr b:co. Föreståndaren Rydeberg, själv ägare av

1/4 av fabriken, som har hedern av att ej allenast ha väckt idéen till denna anläggning, utan även genomdrivit den till verkställighet på ett så till övertygelsen talande sätt, har genom denna givit den inhemska sockerindustrien den kraftigaste uppmuntran.”

Rydeberg hade verkligen lyckats intressera en hel rad prominenta Lundabor för sin fabrik. Bland de åtta underskrifterna på en skuldsedel (i avskrift bevarad i landsarkivet i Lund), framvisad för in-teckning av bolagets nyinköpta fastighet, tomtnummer 144 (med nuvarande gatunummer Stora Södergatan 57)⁴ finner man — utom Rydeberg själv — den kände mecenaten baron G. Gyllenkrok, docenten och kyrkobyggaren C. G. Brunius, matematikprofessorn C. J. D. Hill, färgeridirektören J. P. Borg (de övriga var P. Nordström, J. H. Forshæll och M. Carlsson). Och i rådstugurättens protokoll påpekas, att ärendet ej kunnat handläggas, ”då borgmästaren och rid-daren af Kongl. Wasaorden Bäckström jämte rådmannen Herr v. häradshövdingen Billström i egenskap af actieägare i Sockerbruket vore jäfvige att med ärendet taga domare befattning”.

Den nya fabriken tekniska utrustning säges ha varit enkel och var väl närmast avsedd som mönster för såna anläggningar, som Rydeberg trodde skulle kunna komma till stånd vid herrgårdar på landet. ”Fabriken hade sålunda endast en rivningsmaskin, vilken drevs av 4 oxar. Kokningen skedde för öppen eld”, meddelas det i Sylvans historik.

Lunda-fabriken drevs endast under två ”kampanjer”, 1839/40 och 1840/41 men utan framgång. Någon annan produkt än en ”illasmakande sirap” kunde icke framställas och tillverkningen måste nedläggas.

Trots detta misslyckande tyckes Rydeberg ha gjort ett nytt försök med ”sockerkokning”, icke omnämnt av Sylvan. Under de första åren på 1840-talet är han kyrkobokförd i Hardeberga socken — där hans sväger, dåvarande ryttmästare Siöcrona, ägde Hardeberga säteri — och har yrkesbeteckningen sockerfabrikör. Att detta ej endast var en från Lund medförd titel kan måhända utläsas av det faktum, att i kyrkböckerna upptas också en del som sockerfabriksarbetare angivna personer, men det kan ju ha varit från den nedlagda fabriken i Lund till Hardeberga medförd ”friställd” personal. Hur som helst blev det ingen vidare sockerkokning; i augusti 1844 uttog Rydeberg

⁴ Enligt upplysning av stadsantikvarien fil. dr R. Blomqvist, som även påpekar, att Rönströmska flickskolan sedermera där hade sina lokaler.

flyttningsattest till Göteborg, och till den saken skall vi återkomma senare.

I Lund hade Rydeberg funit tid för en hel del annat än sockerkokning. Sjöströms matrikel förmåler, att han var engagerad i en del tidningsföretag, och Lundstedts tidningsbibliografi anger, att utgivningsbevis utfärdats den 26 augusti 1839 för en tidning med namnet Skånska Medborgaren samt att beviset var ställt på sockerfabriksidkaren O. Rydeberg. Publikationen synes dock aldrig ha utkommit, i varje fall har enligt vad Lundstedt uppger icke något exemplar påträffats. Det är sannolikt denna tidning, som avses i Otto Sylwans biografi över Oscar Patrick Sturzen-Becker (1919, s. 23). Enligt Sylwan hade denne just kommit hem från Paris, och han "stannade flera månader i Skåne, sysselsatt med planer att i Lund upprätta en ny liberal tidning, vartill han säger sig från flera håll fått uppmaningar". Sylwan uppger vidare, att i dessa planer deltog också "en O. A. Rydeberg, en herre som ömsom sysslade med journalistik, ömsom med en sockerfabrik och andra företag". Han citerar i det följande vad den vid denna tidpunkt i Aftonbladet verksamme journalisten C. W. Lilliecrona skriver i ett brev 22 okt. 1839 (adressaten anges ej av Sylwan), där det bl. a. heter "Lille Sturzen-Becker är återkommen hit efter många ramlade tidningsprojekt i Skåne. — — — Den sockerkokande Rydeberg hade för honom byggt upp ett tidningsluftslott, som ramlade vid första försök att sätta det på marken".

Det är väl inte helt uteslutet, att de båda tidningsprojektörerna Sturzen-Becker och Rydeberg hade träffats i Paris, då den senare var där för att studera "socker-machiners construction". Tiden stämmer, och Rydeberg var lika litet som Sturzen-Becker främmande för journalistik. I tidningen Skånska Correspondenten, som den nyssnämnde Lilliecrona grundat 1832 och sedan några år redigerat, hade Rydeberg tidigt fått medarbeta tillsammans med en rad betydligt mera bemärkta Lunda-akademiker, Ahnfelt, Wieselgren, Rietz, Strandberg (Talis Qualis) — som sedermera blev tidningens redaktör — och många andra, bland dem även Rydebergs frände, juristen Schrewelius.

Sockerkokningen gav synbarligen Rydeberg tid över till skriversier, och han utnyttjade ej sällan utrymmet i Skånska Correspondenten för artiklar i olika ämnen. Det skulle föra för långt att i detta sammanhang mera utförligt behandla hans journalistiska verksamhet, men ett exempel skall ges och det visar både hans mångsidiga intres-

sen och hans oräddhet i diskussionen.

I Skånska Correspondenten 1842 n:r 19 av den 14 maj står en insändare, visserligen osignerad men — som det senare visade sig — av Rydebergs hand:

”En mekanisk arbetare i Paris vid namn Isoard har uppfunnit en inrättning, hvarigenom ett fortepiano i ett ögonblick kan förvandlas till ett blåsinstrument, som frambringar eolsharpans toner”, så lyder bokstafligen en notis i N:o 14 af tidskriften Studier, Kritiker och Notiser. Men månne Redaktionen verkligen sjelf har trott eller gjort sig reda för hvad här ofvan blifvit citeradt? Svårligen! Ett sådant sätt att redigera kunde möjligen vara förlåtligt hos en tidskrift, hvars enda uppgift vore att sprida praktiskt användbara uppfinningars beskrifning, men af en vetenskaplig tidskrift kan man med rätta fordra precision i uttryck, så att inga paradoxer må skyldra i dess spalter, och en rätt grovkornig paradox kan man kalla den citerade strofen, ty ur hvarje handbok i mekaniska naturläran kan man utan att vara en lärd Academicus skaffa sig att få veta, det den ljudande kroppen hos hvarje stränginstrument, således äfven hos fortepiano't, är en spänd elastisk sträng, d. ä. en *fast* elastisk kropp; då deremot hos blåsinstrumenter den ljudande kroppen är en i det rörformiga instrumentet innesluten luftpelare, d. ä. en *expansiv fluid* kropp. — Har nu genom Isoards nämnda inrättning den hos fortepiano't ljudande fasta kroppen, strängen, ej blifvit förvandlad i en *expansiv fluid* kropp, som kallas atmospherisk luft, så är ju det hufvudsakliga i ofvannämnda notis en paradox. — — —

Den som publicerat nyheten om det kuriösa instrumentet i den av kända lundensiska akademiker utgivna tidskriften var akademiadjunkten i fysik Peter Samuel Munck af Rosenschiöld. Det var klart, att han som vetenskapsman skulle uppröras av ett kritiskt inlägg från en tidningsskrivande lekman som Rydeberg. Han svarade också omgående, och polemiken mellan då båda herrarna blev både hetsig och omfattande. Skånska Correspondenten måste ge ut de stridandes kulminerande inlägg i ett särskilt bihang till tidningen (1842, den 9 juli, n:o 23) som det skulle vara lockande att något utförligare återge, både av sakliga och stilistiska grunder. De är emellertid mycket ordrika och det får därför räcka med några korta utdrag ur de från båda sidor högst temperamentsfulla diskussionsinläggen.

I sin svarsartikel på Rydebergs angrepp citerar Munck af Rosenschiöld, som själf var mycket musikaliskt kunnig, en del utländska musikspecialister och inför både eolsharpa och ”physharmonica” i diskussionen, men han anser sig ”alldeles icke förpliktigad att binda mig vid auctoriteter och låter aldraminst Hr Rydeberg föreskrifva mig lagar”. Han anser emellertid, att ”Isoards instrument på en gång

FALKEN

Årsredig Utgivare: O. Rydeberg.

är stränginstrument och blåsinstrument" och slutar med att det är "alldeles öfverflödigt att vidare yttra mig i detta ämne".

Denna mening delades emellertid alldeles icke av Rydeberg. Hans mångordiga svar tyder på att han inte var helt obevandrad i den latinska vältalighetens satsbildning: "Visserligen gifver adjunkt Rosenschiöld tillkänna, att produkterna af hans publicistiska verksamhet äro ämnade åt den 'djupt tänkande' och 'vetenskapligt bildade' publik, för hvars skull tidskriften Studier, Kritiker och Notiser utgifves, af hvilken anledning Hr Adjunkten också synes böjd undandraga Sk. Correspondentens allmänhet quintessensen af sin polemiska förmåga, men då Hr Adjunkten tidigare lyckliggjort denna allmänhet med sina 'djuptänkta' och 'vetenskapliga' idéer i detta fall, så finner jag ingen grund för handen, hvarföre samma allmänhet, som haft godheten förut låta underställa sitt bedömande ej mindre hvad Hr Adjunkten än jag skrifvit i ämnet, icke äfven nu skulle vara kompetent att bedöma finalen." Rydeberg övergår så till det intrikata spørsmålet på vad sätt Isoards mekanik kan förändra fortepianot från stränginstrument till blåsinstrument och slutar sin replik med: "Jag är beredd på vidare eruptioner av Herr Adjunktens lättretliga lynne och inhumanitet, hvilka jag skall möta som de förtjäna."

Därmed tycks emellertid diskussionen ha avstannat. Den vore måhända värd en utförligare behandling av någon musikaliskt och akustiskt orienterad person, som även kunde ge en noggrannare beskrivning av det märkliga instrumentet.

Att endast "medarbeter" i en tidning tycks dock icke ha varit tillräckligt för den idérike och verksamme Rydeberg, ty i maj 1843 — alltså medan han möjligen ännu sysslade med sockerkokning i Hardeberga — fick han utgivningsbevis för en egen publikation, tidskriften "Falken". Dess första nummer kom redan samma månad och det följdes av ytterligare tre, ett i vardera juni, juli och augusti, innan den lades ner. Den trycktes hos N. P. Lundberg i Lund. I

den anmälan, som enligt god sed inleder den nya tidskriften, skriver redaktören bl. a.:

”Då det är ovanligt i Sverige, att ansvarige utgifvaren af en tidning låter sitt namn utsättas på densamma, så har Falkens juridiskt ansvarige redaktör låtit sig vara angeläget att beträda en motsatt väg, ——— [ty] ansvarige utgifvaren anser det ligga en inkonsekvens deruti att på offentlighetens forum tala ur anonymitetens mörka orakelhåla. ———”

Innehållet i de fyra numren av Falken utgöres huvudsakligen av några långa artiklar, vilka så att säga går som ”följetong” och är författade av i lundensiska studentkretsar välkända personer. En av dessa var C. V. A. Strandberg, som 1839 hade kommit till Lund och där snart nog blifvit en av de mera framträdande och populära gestalterna i studentvärlden. Enligt Tarschys’ ”Talis Qualis, studentpoeten” (1949) kom Strandberg tidigt i kontakt med Rydeberg, som Tarschys kallar ”en av tidens enklare Lundarabulister”. De hade gemensamma poetiska och politiska intressen och var båda livligt verksamma inom den skandinaviska studentrörelsen, som vars främste sångare på den svenska sidan ju Strandberg snart nog framträdde. Rydeberg beundrade tydligen sin begåvade vän mycket och tog rent litterärt intryck av honom. Därom vittnar bl. a. en sonett ”Till Carl”, som publicerades i Falken:

”——— Och dock, — hvarföre skulle jag det dölja? —
har *du* min andes stråt sin riktning gifvit,
mig tydt den högre lag jag tryggt vill följa ———”

Det var därför naturligt, att den nye redaktören sökte få sin beundrade väns hjälp med att fylla spalterna i Falken. ”Under 1843 stod Talis Qualis Rydeberg nära och medverkade ivrigt” (Tarschys, a. a. s. 307). Strandbergs längsta bidrag är en i Falkens första nummer påbörjad recension av framförandet av Hamlet på Kungliga Teatern i Stockholm. Artikeln är intressant ur flera synpunkter, icke minst därför att just vid denna tid arbetade Carl August Hagberg med sina översättningar av Shakespeares dramer, och det är just den av teatern använda prosaöversättningen,⁵ som Strandberg kritiserar, icke skådespelarna, Emilie Högqvist och N. V. Almlöf. Bland de många exempel på teaterns textversion, som Strandberg anför i Falken kan för kuriositetens skull nämnas den kända passus, som

⁵ Hamlet hade översatts på prosa 1819 av P. A. Granberg och 1820 av Olof Bjurbäck. Det var den förstnämnda övers., som framfördes på Kungl. Teatern.

av Strandberg återges med (jämför Hagberg):

”O, kunde denna altför fasta kropp
i dimma lösas, smälta ned i dagg — — —”

men som på teatern löd: ”O, att denna fasta kropp på en gång kunde upplösas och försmälta likt fjällens snö, då solen förvandlar dess stelnade massor i dagglika droppar.”

Genom alla Falkens fyra nummer går som en annan följetong en ”charakteristik” av den danske radikale politikern och skandinavisten Orla Lehmann, författad av hans landsman poeten Carl Ploug. Båda dessa danskar var högt beundrade av sina lundensiska åsiktsfränder, och genom att fylla sina spalter med alster om och av dem ger Rydeberg ett tydligt belägg för sin inställning till de problem, som vid 1840-talets början framför allt sysselsatte studentungdomen i Lund, nämligen dels skandinavismen och dels oppositionen mot kungamakten.

Studentskandinavismen kulminerade som bekant i Köpenhamns- och Lundastudenternas färd till Stockholm och Uppsala med ångfartyget Iris i juni 1843. Rydeberg var en av deltagarna, fast han ju då som sockerfabrikör och tidskriftsredaktör knappast kunde anses tillhöra den studerande ungdomen. Lunda-kontingenten bestod av 56 studenter och deras entusiastiske ledare var Strandberg. Rydeberg skildrade i sin tidning färden efter hemkomsten och ”där visar Rydeberg både sin egen entusiasm och de glädjerusiga stämningar som härskade hos Strandberg och kretsen kring honom” (Tarschys a. a.). Referatet i Falken, vilket icke synes ha återgivits tidigare, ger verkligen en god uppfattning om Rydebergs personliga stil och om den patetiska anda, som behärskade både honom och övriga deltagare i färden. Några utdrag kan därför vara på sin plats:

”Resan till Stockholm och Upsala är således förbi — denna resa, hvar efter jag så innerligt längtat, har då brusat förbi mig som en klang ur tidens hjerta, som förspelet till Nordens marseljäs. Men när skall väl den kraftiga rythmen af den stora frihetssången klinga genom verldshistorien — när skall förhänget dragas undan för det stora dramat? — så frågar jag mig sjelf och tänker afundsam på dem som med en verld till spektatörer skola en gång beträda skådebanan. Och likväl strömmar det ett jubel genom hela min varelse då jag tröstande säger till mig sjelf: också du var i Arkadien! Också du var med och just i förspelet — en annan tid skall endast fullbordad hvad denna tiden, hvad vår tid, hvad *vi* i den påbörjat. — — — Calmar gaf bekräftelsen på denna min tro; — aldrig skall jag glömma detta Calmare-slott, denna sköldmö i Nordens sago-häfder, som så ofta emottagit sina friare i en flammande eld-mantel och som nu står der så tyst, så öds-

lig, en bautasten på de sist försvunna seklernas kummel. Af Calmare-festen minns jag endast ett moment — ty i detta äro alla de andra försvunna. En skål för de resande proponerades nemligen af Karl Kullberg.⁶ Det låg en underbar rörelse i luften, — — — då jag såg hän till talaren skälfdde hela hans varelse. Du lycklige, tänkte jag vid mig sjelf, som i ditt fäderneslands namn får, den förste på dess jord, helsa välkommen en stor framtid. — — — Det svar herr Ploug gaf var endast ett crescendo af den scala, hvars grundton Kullberg angifvit — men också ett härligt crescendo. Lugna, flärdfria, allvarliga rullade systerspråkets tonvågor hän öfver hvarje hjärta, intet rhetoriskt skum fraggade på vågornas toppar. — — —”

Hela talet återges därefter på danska. Det slutar:

” — — — og derfor knytter jeg til vort Tak for Eders Gjæstevenskab Ønsket om et folkeligt Forbund mellem de nordiske Riger!”

Plougs tal, som f. ö. senare gav politiskt eko både i Danmark och i Sverige, föranleder Rydeberg till en del krigiska spekulationer om en ”dust med Österns Goliath eller som jag heldre vill benämna honom Europas Leviathan”; även i sin uppfattning om Ryssland hade Rydeberg tydligen tagit intryck av sin poetiske vän Talis Qualis och hans Vaticanium.

Studentresenärernas uppehåll i Stockholm blev relativt kort och behandlas mera i förbigående, men några detaljer från besöket i Uppsala kan förtjäna att citeras:

”Carolina Rediviva är en storartad praktfull byggnad, och det gjorde mig mycken glädje att se det fattiga Sverige ändå kunna skaffa sig ett så vackert ’bokband’, som bonden Nils Månsson från Skåne uttryckte sig. — — — Vestibulen, som genomgår Carolina Redivivas våningar, är en af de vackraste jag någonstädes sett och har dessutom den angenäma egenskapen, att ljudet af några få blåsinstrumenter på det fullkomligaste sammansmälter, likväl i så betydlig mån förstärkes, att man tror sig höra en hel orchester, spelande med en exempellös ensemble och precision. — I den stora sollennitetssalen hvimlade det af glada människor, och behagligt var det att se, huru de gamle utan alonge-peruks-gravitet rörde sig genom ynglingaskaran. Endast den svenska kyrkans primas [Carl Fredrik af Wingård] tycktes mig en smula ’unheimlich’ till mods, och det förekom mig som om Hans Högvördighet endast vore vid hand för att åt oss arme politiske syndare gifva absolution efter föregående bigt. — — —”

I det följande gör Rydeberg en del jämförelser mellan Stockholms och Uppsalas syn på skandinavismen å ena sidan och den lunden-

⁶ Skalden Carl Anders Kullberg, 1815—1897, medlem av Svenska Akademien 1865.

siska — och framför allt den danska — å den andra. Plougs och Strandbergs entusiasm för en nordisk union delades ej av de uppsvenska akademikerna, som talade om ”den skandinaviska unionen endast som en andelig förening folken emellan”, en åsikt som ”på det bestämdaste repellerades af de danske, hos hvilka unionsidéen blifvit kött och blod”. Uppsala-akademikernas negativa inställning föränledde ju f. ö. en del kontroverser, då det senare blev fråga om ett skandinaviskt studentmöte i Köpenhamn.

Utöver de nu nämnda längre ”följetongs”-artiklarna innehåller Falkens fyra nummer inte så värst mycket av intresse. En liten detalj kan kanske förtjäna att anföras. I Falkens första nummer finns en ”nekrolog” över en föregångare, tidningen Mästerkatten, vilken också utgavs i Lund och — liksom Falken — endast upplevde fyra nummer, innan den i april 1843 måste nedläggas, d. v. s. ungefär samtidigt som Falken startades. Mästerkattens redaktör var den originelle Nils Lilja, skald, botaniker och nyutnämnd klockare i Billinge.⁷ Rydeberg erbjöd i en annons i Nya Skånska Correspondenten prenumeranterna på Mästerkatten att ”mot deras erlagda afgift erhålla Falken”, men samtidigt hade han i sitt första nummer av Falken följande notis — med bild av en hängd katt:

”De nio muserna, som en afton i sistlidne månad varit på ett nykterhetskalas i en viss prostgård, hade så rikligen blifvit plägade med spirituosa, att de komplett yra i mössan hängde den olycklige [Mästerkatten] i deras strumpeband.”

Detta föränledde ett meddelande i Skånska Correspondenten, tydligen av klockar Lilja själv, vari påpekades, att

”—— det ingalunda var vår afsigt att upphöra med tidningen, men väl att till någon del öfverlemna densamma under annan titel i annor hand ——” men att då ”red. af Falken i stället för att tacka för en tjenstvillighet, som den icke visade sig vara värd, på ett inhumant och lindrigast sagt oärligt sätt utfarit emot oss —— så finna vi oss föränlåtna att fortsätta tidningen Mästerkatten”.

Det kom emellertid inga fler nummer av bladet, och Falkens saga blev, som sagt, lika kort.

Det var emellertid ej endast i Falken, som Rydeberg gav uttryck åt sin skandinavism och sina känslor f. ö. De fick också utlopp i den lilla diktsamlingen ”Slättlandssånger”, som han gav ut 1844 (G. H.

⁷ Se A. Törje, Nils Lilja, klockare, botanist, litteratör (1966).

Jægers Skandinaviska Bokhandels Förlag, Köpenhamn, men tryckt hos Berlings i Lund). Den ger inga nya drag av sin upphovsman, och den omnämnes här endast för fullständighetens skull. Det mesta är dikter med aktivistiska tongångar i känd stil. I en har skaldens vanliga patos ersatts av ironi. Dess rubrik är "Vyss, vyss!" Här några verser:

"Sov, Skandien, sov! Låt tidens vilda tummel
din sömn ej störa! Du har ära nog.
Du tviflarn visa kan till dina kummel,
kan visa hjertesvärd, dem odlarns plog
än ofta ur din jord drar fram i dagen.
I frihetssvärmare, som ständigt klagen,
på lagerkransar Skandien sofver ju,
ett sekel minst det slumra bör ännu.

Ett cour d'amour må vi i Skandien bygga
med herdepipa, mandolin i hand,
på fjällomslutna majfält svärma trygga,
vår liljehy mot vind och solens brand
med bandprydd schäfer-stråhatt sorgsamt skydda,
vårt härskri bli 'ett hjerta och en hydda'!
På lagerkransar Skandien sofver ju,
ett sekel minst det slumra bör ännu."

Det skall emellertid påpekas, att den lilla samlingen även rymmer dikter av annat slag, bl. a. den tidigare nämnda hyllningssonetten till den beundrade vännen Strandberg, samt ytterligare några, som är stämnda i en annan tonart, t. ex. denna under rubriken Aforismer:

"O, hur stilla, hur fridsamt jag hänryckt höjer
genomlugnad hjärtat i bön till Honom,
Fadren, Skaparn, Mästarn till evig skönhets
flödande källa.

Mig beskärde han dagar i töcken höljda,
sorgens dagar — dock var hans hand mig nära,
ty han unnade mig i jordisk skönhet
varsna sitt väsen."

Det var som bekant många journalistiska alster, som under 1830- och 1840-talens politiska orosår föddes och dog, och myndigheterna bidrog till omväxlingen genom ständiga beslag och indragningar av misshagliga, oppositionella publikationer. Landets ledande liberala

tidning, Aftonbladet, var den som stod sig bäst, trots att den blev lika häftigt, om inte häftigare, angripen och kritiserad av de radikala kretsarna som av de konservativa. Även "Lundarabulisten" Rydeberg drog sitt strå till stacken, då han i december 1843 som en "julkupp till Aftonbladet" gav ut en ny publikation. "Mäster Erik. Ett polemiskt lyriskt flygblad utgifvet af Victor Eremita Junior". Den var inte som Falken tryckt i Lund utan i Stockholm (av Elmén & Granbergs Tryckeri), och man kan därför undra, om inte Rydeberg härvidlag stod i förbindelse med sin gamle kumpan Orvar Odd. Denne hade på hösten 1842 utträtt ur Aftonbladets redaktion (Sylwan, a. a. s. 34 ff.) och hade ingen anledning att hysa några vänliga känslor gentemot tidningen, tvärtom. Han hade försökt med en egen veckotidskrift, "Liten lefver än", men måste upphöra med den i september 1843, alltså ungefär samtidigt som Rydeberg förberedde sin "julkupp" till Aftonbladet. Det kan väl inte anses osannolikt, att de båda herrarna på ett eller annat sätt samarbetade med "Mäster Erik" — som ju är ett gammalt skämtnamn på karbasen. I presentationen säges det, att publikationen utgives

"—— i akt och mening att då och då fästa allmänna uppmärksamheten på den store publicistiske busens Aftonbladets mera tvetydiga eller vådliga göranden och låtanden —— och Mäster Erik skall —— gå till rätta med Aftonbladets välkända nebulösa, slippriga produktioner utan allt egentligt innehåll —— ett fuskverk, en sammangyttring af fraser och tankar så konfusa, att knappast mer än en enda tendens framstår ur detta virrvarr med någon grad af klarhet för ett klart medvetande, som gör sig mödan att taga notis af detsamma. Denna öppet uttalade tendens är en krass konservatism. ——"

Detta kan med skäl synas vara en överraskande beskyllning, som utslungas mot landets ledande liberala organ av en liten journalistkollega, som också kallade sig liberal och hörde till oppositionen mot regeringen. Rydebergs politiska linjer skall emellertid inte närmare följas. Han kom aldrig att spela någon roll i den journalistiska polemiken, och Aftonbladet tog säkerligen föga notis om Mäster Eriks bastonad.

Det är, som nyss påpekats, oklart om Rydeberg under hösten 1843 hade något journalistiskt samröre med Orvar Odd, men att han då och i fortsättningen hade en del personliga förbindelser med familjen Sturzen-Becker visar den överraskande händelseutvecklingen i början av år 1844. För att få bakgrunden till vad som då hände, måste vi gå något tillbaka i tiden.

Oscar Patrick Sturzen-Becker hade (enligt O. Sylwans biografi, s. 26 ff.) i slutet av 1840 förlovat sig med "en för sin skönhet och sin musikaliska talang firad sjuttonåring". Hennes namn var Mathilda Charlotta Burman, född den 10 juni 1822 och enligt biografrens uppgift dotter till en bankdirektör i Stockholm. Följande år (1841) stod bröllopet, men Oscar Patricks "korta men ovanligt innerliga kärlekssaga" — som det heter i sonsonen R. Sturzen-Beckers biografi över farfadern (1911—12, s. 46) — slutade med skilsmässa redan 1844. "Den egentliga orsaken är icke känd", skriver sonsonen, men den hade väl inte varit så svår att reda ut — som vi snart skall se. Den biograferade hade dock därigenom ställts i en helt annan dager. Alltnog, då skilsmäsoåret var tillända, gifte den unga fru Mathilda om sig, och hennes nye man var ingen annan än Olof Anton Arcadius Rydeberg.

Då äktenskapet för Rydeberg skulle komma att betyda helt ändrade levnadsbetingelser och arbetsuppgifter, är det helt naturligt att söka några utförligare data om Mathilda Charlotta. Genom Stockholms stadsarkivs välvilliga bistånd och genom en del andra källor har en rad intressanta upplysningar kunnat erhållas. Sålunda visar det sig till att börja med, att Mathilda Charlotta icke var dotter till bankdirektören — eller rättare kamreraren vid Rikets Ständers Bank — Abraham Johan Burman och hans maka Amalia, född Staf, men väl deras fosterdotter. År 1837 är "fosterdottern Mathilda Elfving, f. 10 juni 1822" upptagen såsom boende hos familjen Burman. Familjens egen son, den sedermera under 1800-talets andra hälft i det stockholmska sällskapslivet välkände tecknaren och sångaren Conny Burman (f. 1831, d. 1912) skriver i sina "Minnen" (Stockholm 1904) följande (s. 18):

"Några år före min födelse hade mina föräldrar, som misströstade om att få några egna arfvingar, upptagit ett fosterbarn. Det var en flicka på omkring tio år som hette Mathilda E. Hon var kvick och sprittande liflig samt hade ett behagligt yttre. Hon var äfven mycket musikalisk och utvecklade genom flitiga studier i Adolf Lindblads musikinstitut i hög grad sin färdighet i pianospelning, så att, när hon blef några år äldre, hon till och med vågade uppträda några gånger offentligt. Henne har jag mycket att tacka för min första musikaliska uppfostran."

Och att hennes musikalitet uppskattades även utanför familjen vittnar han om i en senare passus av sina minnen (s. 236):

"Den lilla flickan, som mina föräldrar upptagit i sitt hem som fosterbarn, hade blifvit stor och utvecklat sig till en intagande ungmö. Hon var

intelligent, talangfull och sprittande liflig. I början af 1840-talet blef hon invald i det vittra Aganippiska (!) sällskapet, hvilket hade sina sammankomster hos dåvarande komministern i Storkyrkoförsamlingen Dahlgren, den bekante skalden, och fick därigenom alltmer lära känna den musikaliska och litterära världen. Då hon en tid därefter blef förlofvad med författaren dr Oscar Patrik Sturzen-Becker (Orvar Odd), blef detta en ytterligare anledning, att många författare och musici ofta kommo att gästa vårt hem . . .”

Det får väl betecknas som rätt anmärkningsvärt, att en 17-årig flicka invaldes i det s. k. Aganippiska brunnssällskapet, i vilket under åren 1839—40 i skalden Carl Fredrik Dahlgrens hem samlades många av Stockholms vittra berömdheter, Almquist, Blanche, herrskapet Carlén, Sturzen-Becker och många andra.

Av fosterbroderns tidsuppgift framgår, att hon redan som 10-åring kommit till det Burmanska hemmet, men var hade hon tillbragt sina första levnadsår och varifrån kom hon? Vid noggrannare efterforskningar visar det sig, att i Klara församlings dopbok för ”oäkta” barn är för den 10 juni 1822 antecknat ett flickebarn Mathilda Charlotta och som föräldrar anges bokhållaren A. P. Elfving och jungfru Catharina Christina Blom. Handelsbokhållaren Elfving är i Stockholms adresslexikon för år 1823 upptagen under adressen Skeppsbron, kvarteret Glaucus 4; enligt anteckning i en samtida mantalslängd intogs han samma år — 16/5 — på Danvikens hospital, där han kort därefter dog. Beträffande den angivna modern har endast konstaterats, att hon var född i Västervik 1794, och det torde vara nog.

Enligt en familjetradition inom Mathilda Charlottas efterkommande — välvilligt meddelad av professor Staffan Björck och lika älskvärdt bekräftad av en direkt avkomling, dotterdotterdottern, fru Karin von Greyerz — skulle nämligen Mathilda Charlottas verkliga upphov vara att söka ”på högsta nivå”, inte så långt från vare sig Skeppsbron eller Klara, men realiteterna bakom denna tradition har naturligtvis inte kunnat beläggas. Den intresserade rekommenderas under alla omständigheter att ta del av skildringen av kronprins Oscars ungdomsår i Söderhielms och Palmstiernas monografi (1944). På sin ålderdom säges Mathilda Charlotta ha berättat, hur hon som barn fått spela på slottet för drottning Josephine och kung Oscar I, men var hon tillbringat sin första barndom är alltså oklart.

Av Orvar Odd-biografierna får man snarast det intrycket, att anledningen till upplösningen av hans kortvariga äktenskap var att söka i den 21-åriga fru Mathildas ändrade känslor. På ett håll (Svenska

män och kvinnor, 7, 1954) sägs det direkt, att "Sturzen-Beckers unga och sköna hustru övergivit honom". Ture Nerman, som nog kände till saken bättre, säger i sin Orvar Odd-bok *Min fattiga sångmö* (1944) helt försiktigt, att "bandet brast 1844 och hemmet upplöstes". I sin kortfattade framställning går han emellertid inte in på några närmare detaljer.

Detaljer, och ganska märkliga sådana, finner man däremot i Stockholms kämnärsrätts och Stockholms konsistorii protokoll från vårmånaderna 1844. Fru Sturzen-Becker hade i februari detta år begärt skilsmässa och som skäl härför anfört makens äktenskapsbrott, vilket också under den följande rättegången med mycket dramatiska — och även drastiska — vittnesmål konstaterades och slutligen också erkändes av Sturzen-Becker. Konsistorium förklarade i april 1844 äktenskapet upplöst och Mathilda Burman "från sin otrogne man, Canzlisten Sturzenbecker, fri, lös och ledig att nytt äktenskap ingå när och hvarhelst henne godt synes och Gud råd förelägger". Det finnes naturligtvis icke någon anledning att här närmare gå in på skilsmässoförhandlingarna, som ju endast indirekt rör vår vän Olof Rydeberg.

Han figurerar inte i akterna rörande skilsmässan på annat sätt, än att han bevittnar fru Mathildas namnteckning på en fullmakt för den notarie, som förde hennes talan under rättegången. Rydebergs namnteckning på fullmakten — f. ö. den enda som påträffats — visar emellertid både att han var i Stockholm under krisen i början av år 1844 och att han då stod i så nära kontakt med fru Mathilda, att han fick bevittna en handling i samband med hennes skilsmässansökan.

Så snart skilsmässan var klar, flyttade hon från Stockholm till Södertälje och därifrån så gott som omedelbart till Göteborg. Samma år, 1844, fram på höstsidan flyttade också Rydeberg dit, sedan han bränt alla sina skepp i Skåne. Fru Mathilda var nu både teoretiskt och praktiskt "fri, lös och ledig att nytt äktenskap ingå", så mycket mer som de båda barnen i äktenskapet med Sturzen-Becker stannat hos fadern, men det dröjde ända till den 11 november 1845, innan hon begagnade sig av sina fri- och rättigheter. Denna dag ingick emellertid Olof Anton Arcadius Rydeberg enligt Garinsoförsamlingens i Göteborg vigselbok äktenskap med "Mathilda Charlotta Sturtzenbecker, f. Burman, frånskild fru".

Men har man gift sig och satt bo, så måste man ju också ha en verksamhet. Det skaffade sig den nygifte Rydeberg snart nog, och

Fullmakt för Herr Notarien Carl H. Rydberg, itt, å mina
vägnar, hos Stockholms Stads konsistorium göra anmälan om pat-
ent för innehållande, på grund af Stockholms kammareetts första af-
sägelses den 6. uti innevarande månad afslutade dom, hvarjens
äktenskapet emellan mig och Herr kongl. fribat. O. P. Sturzenbecker.
Höfvet upplöst i: Med ombudets legliga åtgärder härutinnan följande
jag mig nöjd.

Stockholm den 9 Mars 1844.

Othello Sturzenbecker.

Egenhändig underskrift af äktenskaps- och fullmaktens innehållande
hvarjens, den afven

O. P. Sturzenbecker.

matrikeln, som gav honom epitet "tusenkonstnär" anger, att han blivit Göteborgs första daguerrotypist. Fransmannen Daguerres nya porträtteringsmetod hade 1839 av franska staten inköpts av uppfinnaren som "en gåva till hela världen" och hade snabbt funnit vägen även till Sverige. Det vill synas, som om Aftonbladets driftige redaktör Lars Johan Hierta därvid spelat en viktig roll, ty redan tre veckor efter det uppfinningen presenterats i franska vetenskapsakademien skildrade Aftonbladet preliminärt den märkliga nyheten (Kihlberg, Lars Hierta i helfigur, 1968), och påpekade, att nu kunde vem som helst bli en Daguerre. Och det ville tydligen Rydeberg, ty han tog upp idéen. Den nya metodens allra första utövare i Göteborg blev han nu inte, ty före Rydeberg hade ett par kringresande herrar redan erbjudit sina tjänster (Helmer Bäckström i Nord. tidskrift för fotografi, 12, 1928, s. 153), men de gästade staden endast tillfälligt. Rydeberg hade emellertid stadigvarande bostad i Göteborg, då han etablerade sig som daguerrotypist. Sommaren 1846 annonserade han i Göteborgs Handelstidning (19/6, 15/7 och 11/8) att han inrättat en atelier "i övre våningen av hr Anderssons hus vid Trädtorget. — Då det instrument, hvarmed porträtteringen utföres, arbetar med stor ljuseffekt och en ovanlig precision, utfalla mina ljusbilder så, att de någorlunda motsvara de framsteg Photographien i sednare tider gjort", heter det i en av annonserna. Det påpekas även, att han förutom "porträtter av lefvande personer copierar landskaper efter naturen samt i oljefärgs- och i andra manér utförda taflor". En an-

Undertecknad, som alla dagar träffas hemma från kl. 8 f. m. till kl. 9, porträtterar med Daguerreotyp så väl i svart och hvitt som äfven i färgor. Porträtter, som ej utfalla till den porträtterades fullkomliga belåtenhet, behöfva ej emottagas eller betalas.

Götheborg den 10:de Aug. 1846.

OLOF RYDEBERG,
bor i öfra våningen af Hr Anderssons hus vid Trädtorget. (4050).

nan annons meddelar, att "Hr Bokhandlare Gumpert skall säkerligen hafva godheten upplysa efterfrågande om mitt arbetes beskaffenhet".

Det tycks emellertid, som om Rydeberg haft lika liten framgång som pionjär för fotograferingskonsten i Göteborg som han haft med betsockertillverkningen i Skåne. Han måste snart nog — någon uppgift om den exakta tidpunkten finnes ej — slå igen sin atelier, och endast *ett* prov på hans daguerrotypier har trots efterforskningar kunnat påträffas hos en dotterdotterdotter, en mycket bleknad och otydlig bild, som enligt familjetraditionen återger maken och dottern Tony. Tyvärr har den ej kunnat återges här.

Den uppslagsrike Rydeberg dröjde dock ej att efter detta nya misslyckande försöka sig på ett annat verksamhetsområde. I annonser i Handelstidningen våren 1848 erbjuder han sitt "biträde åt den, som i kök eller annorstädes önskar uppföra eldstäder, hvilka, jemte fördelen att icke besvära med rök, i betydlig mån bespara bränsle". Han publicerar också ett intyg, undertecknat av regements-qvartermästaren kapten Ewert och styckjunkaren Hallberg, uppbördsman vid Kongl. Götha Artilleri-regementets kokinrättning, att vid provkokning av fyra stycken kokpannor, "till hvilka nya eldstäder blifvit uppförde efter af Herr A. O. Rydeberg gifven ritning och konstruktion — — — numera åtgår omkring hälften bränsle emot hvad före murningen åtgått, och kan kokningen detta oakadt ske på kortare tid än förut". Men icke heller denna verksamhet — som dock gav honom yrkesbeteckningen byggmästare — synes ha varit helt framgångsrik.

Under sina Göteborgsår glömde han emellertid inte bort sin gamla kärlek, journalistiken. Han står som utgivare — och var i någon mån också medarbetare — i publikationen "Balder. Kalender för svenska ungdomen. 1846. Götheborg D. F. Bonniers Förlag. Tryckt C. M. Ekbohrns officin 1845". En ny årgång av Balder kom 1849, tryckt

Död.

Att Mur- och Byggmästaren Herr OLOF RYDEBERG
 stilla afled Lördagen den 2 Okt. 1852, 41 år,
 8 månader och 19 dagar gammal, varder endast på
 detta sätt slägtingar och vänner tillkännagifvet; sörjd
 af maka och 2 barn. (9441.)

hos N. J. Gumpert & Son. Innehållet är mycket blandat, korta uppsatser i olika ämnen. Ett enda bidrag är signerat av Rydeberg, ett litet enkelt teaterstycke, "Resan till Amerika", som inte på något sätt visar spår av den stilistiska förmåga, som han onekligen lagt i dagen i sina tidigare skrifter. Om han står bakom uppsatserna om snöskor, Carl XII, insekter, renar, sillfångst o. s. v. kan inte avgöras.

Linnströms Boklexikon anger Rydeberg som medarbetare, tillsammans med litografen och bokförläggaren Peter Christian Petersen, i en liten skrift (1/2 ark) med titeln "Bä! Eller historien om hur fogel Phönix och Mickel Räf draga baggen vid näsan". Publikationen, som sannolikt ej var tryckt utan litograferad, uppges ha utgivits i Göteborg 1843, men den tycks saknas vid samtliga arkivbibliotek.

Den 2 oktober 1852 dog "mur- och byggmästaren Olof Rydeberg, 41 år, 8 månader och 19 dagar gammal". Dödsorsaken är icke känd. Den följande bouppteckningen visar — som man kanske kunde förmoda — större skulder än tillgångar, men är annars inte särskilt anmärkningsvärd. Han är skyldig handlanden Odenius för hyra och häftar i skuld även till skräddaren Eriksson, bokhandlaren Gumpert och snickaren Dahlgren. Den sistnämndes fordran gäller icke helt osannolikt en i bouppteckningen upptagen "blomsterställning med circa 100 krukväxter och tillhörande trappa 13: 16: —". Hade Rydeberg till sina många tidigare intressen fått ett nytt, blomsterodling? Gav måhända blommorna och bladen honom en tröst i motgångarna?

Denna blomsterställning med sina hundra krukväxter — och med trappa! — står som en effektiv bakgrund till bilden av en mångfrestare med idel misslyckade projekt i sitt liv, en gestalt som man utan nämnvärd överdrift kan kalla tragisk. Och med den bilden skulle den summariska genomgången av Anton Olof Arcadius Rydebergs växlingsrika bana ganska stilfullt kunna avslutas, men det finns en del som kan vara värt att tillägga om hans familj och hans efterkommande.

Vid sin död efterlämnade Rydeberg fru Mathilda med två min-

deråriga barn, dottern Anthony (Tony), född 1846, och sonen Stefan Alexander, född 1848. Som förmyndare för dessa förordnades fabrikören David (Davy) Robertsson, en i staden känd och kommunalt betrodd man, som tillhörde herrskapet Rydebergs bekantskapskrets. Den unga och vackra änkan, som vid makens bortgång endast var trettio år gammal, gifte sig efter två år med sina barns förmyndare. Hon blev i sitt nya äktenskap moder till tre barn och dog först 1900. Hennes ättlingar från de tre äktenskapen finns ännu kvar, men det är endast en av dem, hennes och Rydebergs dotterdotter, som här skall presenteras.

Till de offentliga uppdrag, som fabrikören Robertsson hade, hörde ordförandeskapet i styrelsen för kvinnofängelset i Göteborg. Vid detta anställdes 1867 som assistent en ung stockholmare Carl Robert Wiberg. Han var så väl insatt i "branschen", att han så småningom avancerade till fängelsets direktör. Men redan dessförinnan hade han friat till sin styrelseordförandes styvdotter, Olof Rydebergs dotter Tony, och hon blev också hans maka. År 1883 fick fängelsedirektören transport till Stockholm och familjen, som då utökats med döttrarna Olga och Karin samt sonen Gunnar Olof, lämnade Göteborg.

De båda fröknarna Wiberg beskrivs som osedvanligt vackra och hade tydligen ärvt den charm, som deras mormor prisats för och som så många — inte bara deras morfar — tjusats av. De fördes snart ut i det stockholmska sällskapslivet och sägs ha allmänt uppmärksamats för sin skönhet. Fröken Karin blev skådespelerska och gifte sig med sin yrkeskamrat Tore Svennberg, medan fröken Olga blev föremål för den av kvinnlig fägring så uppmärksamme Verner von Heidenstams uppvaktning. Hon var, skriver Heidenstams umgängesvän, mecenaten och bankiren Ernest Thiel i sina nyligen utgivna minnen (Vara eller synas vara, 1969) "en tjusande ung flicka, skön som en dag". Thiel berättar vidare, att Heidenstam planerade en resa till Turkiet för att i Bender studera Karl XII-minnen och -miljö och ville ha den unga skönheten med på resan. Det gick ju inte utan vidare an men ordnades så, att Thiels blivande hustru följde med "som förkläde", och resan med "jungfru Sammetskind" anträdades — med Thiel som finansär. Efter hemkomsten, skriver Thiel, "fick Olga Wiberg röna all den smälek, som plägar åtfölja sådana gärningar som hennes — — —. Min hustru tog livlig del i hennes olycksöde och sökte inverka på Heidenstam — — — och förmä honom att gifta sig med flickan". Det skedde vid det beryktade sommarnattsbröllopet på Blå Jungfrun i Kalmarsund den 28—29

Rydebergs dotterdotter, fru Olga von Heidenstam. Porträtt av Oscar Björck (Foto Statens Museum for Kunst, Köpenhamn).

juli 1896. Både brudpar och bröllopgäster uppträdde som bekant i mer eller mindre korrekta antika dräkter, och vännernas bröllopgåva, en jättekanna av tenn — inte en jättepokal — ”bräddades och tömdes vid facklornas ljus”, som Heidenstam själv skriver. Äktenskapet blev inte långvarigt. Det upplöstes 1902 och fru Olga gifte så småningom om sig i Danmark, där några ättlingar kvarlever.

Paret Heidenstams gode vän, konstnären Oscar Björck, har målat ett porträtt av fru Olga von Heidenstam, och den charmanta målningen — nu i Statens Museum for Kunst i Köpenhamn — ger ett begrepp om hur vacker hon var.

Men av hennes morfar, den lundensiske "tusenkonstnären", skalden, journalisten, studentskandinavisten, pionjären som "sockerkökare" och daguerrotypist, byggmästaren och blomsterodlaren Olof Anton Arcadius Rydeberg från Anderslöv — av honom finns endast den bild som ord och fantasi kan ge.

Medlemsavgiften i Personhistoriska Samfundet är kr. 25:— pr år + porto och uttages som postförskott för Personhistorisk Tidskrift. Önskan om inträde anmäles till Samfundets sekreterare, fil. dr **BIRGITTA LAGER**, Riksarkivet, Fack, 100 26 Stockholm 34. Bokhandelspris för löpande årgång är kr. 31:25